

## OSMANSKI PERIOD (1463-1878) STANOVANJE

*Pripremljeno na osnovu rada autora: "Prilog proučavanju Islamskog stambenog graditeljstva u Jugoslaviji na primjeru Mostara", 1989.godine*

### STAMBENI KOMPLEKS

Kuća - to je boravište čovjeka sa određenim brojem prostorija. Ona je čovjeku sredstvo, instrument opstanka, ali i sredstvo simbolizacije i samodokaza.

Obrazac egzistencije u islamskom društvu bila je porodična kuća, stambeni kompleks. Ona je glavna ćelija grada i zatvorena jedinica koja se razvija u sopstvenom krugu, tajnovita i okrenuta sebi.

Stambeni kompleks se sastoji, u pravilu iz tri stepena:

**kuća**, u užem smislu, sa osnovnom jedinicom sobom, prostorija koja zadovoljava više namjena. Multipliciranjem sobe u većem broju kombinacija oko hola-hajata dobija se kuća:

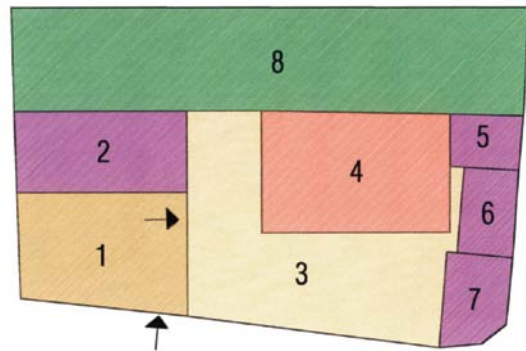
**avlija** sa mutvakom (kuhinjom), drvarnicom, ćenifom (nužnikom), aharom (stajom) za kravu, možda i za konje, ostavom-magazom, bošćalukom, odnosno predaharlukom-kok bolje stojećih porodica, česmom, kapijom, kapidžikom, odrinom, cvijetnjakom;

**bašća** sa povrtnjakom, voćem i travnjakom, lođom i eventualno vodom tekućicom.

**Stambeni kompleks**, pod uticajem Islama, dobija novi odnos prema vanjskom prostoru, objekat se zatvara pogledima stranih lica-zbog sakrivanja žena od stranaca, i zbog održavanja higijene. Odatle se razvijaju I dva dvorišta kod većih stambenih kompleksa ekonomsko i intimno-porodično dvorište avlija. Svi stvaralački uticaji su se inventivno primjenjivali i transformisali. Dokaz za ovo su promjene u gradnji kuće uporedo sa udaljenošću od centra uticaja, te razlike između kuće na selu i kuće u gradu.

Nezaobilazna je činjenica da ove kuće nastale stotinama kilometara udaljene jedna od druge, izgrađene pod izuzetno različitim uslovima, imaju dispoziciju koja je u glavnim crtama ista za sve. U skladu sa tim, možemo reći da je glavni faktor jedinstva i prilagodljivosti, kod različitih tipova kuće njihova dispozicija. Najveći broj kuća kroz plan izražava bitne kompozicijske, strukturne i obimske elemente, pa tako i reflektuje i socijalni i ekonomski nivo kuće. Pregled stambenih objekata po pojedinim regionima Osmanske imperije kazuje da postoje znatne razlike u izgledu kuće Anadolije, Bugarske, Grčke, Pomoravlja, Makedonije ili Hercegovine.

Koliko god je stambeni kompleks odvojen od vanjskog svijeta, od ulice i nepozvane radoznalostiprolaznika, toliko je kuća i njen raspored bio otvoren, često čak i rasplinut prema prirodi, prema nebu, vodi,... Elementi ove kuće su: bašća-priroda, ograda oko nje, i paviljon u bašći. Kuća je nastala u klimi gdje priroda čovjeku šapuće; čovjek joj se smješkom odaziva; uživa u njoj ipromatra je u svom omeđenom i sređenom svijetu. Prema takvom odnosu priroda postaje element kompozicije; priroda prelazi u arhitekturu-kuća se prema vani javlja kao arhitektonska plastika.



*Selamluk: 1.Ekonomsko dvorište, 2.Ahar; Haremluk: 3.Porodično dvorište, 4.Kuća, 5.Čatrnja, 6.Mutvak, 6.Ostava, 7.Ljetna kuhinja; 8. Bašća (primjer Muslibegovića stambenog kompleksa)*

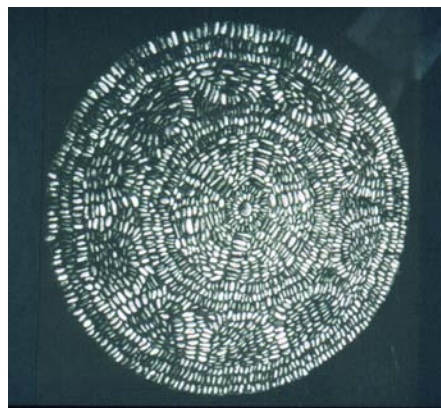
## Avlija

Kretanje između ulice, avlije, kuće i bašće ovisi o diferencijaciji prostora. Važnu ulogu u formiranju puteva imaju kapije zbog fizičkog i vizuelnog zatvaranja. Bočni zidovi kapija su zato prilično duboki, sačinjavaju ih obično stranice pomoćnih prostorija, ili se kapija postavlja na pomoćni objekat ispod kojeg se prolazi da se uđe u avliju. Često su kapije sa obe strane prostora kojim se avlija izoluje od ulice. Takav prostor između dvije kapije obično se koristi kao ekonomsko dvorište. Naziva se araluk. Obično je iznad ove avlije prostor predaharluk, tj. soba za primanje gostiju, za noćenje gostiju (kuća Mezića, Raljevića, Karabega,...).

Iz težnje za izolacijom prostora kuće putevi postaju indirektni. Podjela na ekonomski i porodični, intimni dio, u Mostaru nije bila toliko izražena. Ekonomski dio - muška avlija svodio se na gospodarsko dvorište vezano za staje - ahare, kao što se intimni, porodični dio (tkz. ženska avlija) vezao uz kuhinju - mutvak. Veći stambeni kompleksi imali su posebnu gospodarsku avliju sarać-hanu. Od istraženih objekata jedino je Kolakovića kuća u Blagaju imala ovaj prostor.



*Avlija Velagića kuće u Blagaju*



*Dekoratívni pod avlije*

U gospodarsko-ekonomskom dijelu su ahara sa đubrištem, iznad ahara sjenik (samanluk), a rijede je pored ahara ostava za kola. Primjeri za ove avlije su u kompleksu Muslibegovića kuće, Velagića kuća u Blagaju,... a kod manjih stambenih kompleksa sačuvani su samo pojedini fragmenti.

**Kapije** su vrlo značajan element stambene kuće u funkcionalnom i dekorativnom pogledu. Kapija na ulazu u kućnu avliju je dvokrilna, dimenzionirana tako da može ući konj sa tovarom. Sastoji se od nosivog kostura - rama ugrađenog u zid, okvira sa 2-3 horizontalne prečke, baglamima vezanim za ram i obloge od sržove daske postavljene okomito na prečke i za njih pričvršćene kovanim ekserima, čije povećane glave, gusto nanizane, daju osjećaj sigurne zapreke.



Kapija je zaštićena i naglašena nastrošnicom izvedenom od drveta sa par redova kamene ploče. Sa unutrašnje strane kapije, na unutrašnjem rubu krila bez brave obično se nalazi drvena, rezbarijom ukrašena vertikala koja naglašava sredinu kapije. Metalne halke na vratima djeluju vrlo dekorativno i služe kao zvekir. Letvica za zatvaranje sa ščekalom je vrlo duhovito izvedena i omogućava zatvaranje koje asocira na današnje automatske brave. Najljepše kapije su na Žmirinoj kući, te na Džabića kuli u Suhom dolu.

Ulazna kapija u avliju - porodični dio, i komunikativna brana za nečistoće, jer se u stambenim kućama izuzetno mnogo polaže na higijenu, sa blatnjave ulice preko kapije ulazi se u područje nanula - kaldrmisanu avliju. Vrata na koja se izlazilo u bašću nazivaju se kapidžik. Mogu se naći kod kuća uz rijeku Bunu i uz Radobolju.

Svi domaćinski prostori koji su prljavi izdvojeni su od kuće u avliju, ali kako je prostor avlije vrlo racionalno iskorišćen tako je granicu između kuće i avlije teško odrediti, naročito kod skromnih kuća.

**Kuhinja u avliji**- ljetni mutvak - je manja prostorija u kojoj je bilo ognjište sa odžakom ili bez njega, te odgovarajući broj polica i sanduka za odlaganje. Uz mutvak je bila pomoćna ostava čiler, negdje magaza.



**Česma**, ako je bila provedena voda do kuće, ili od čatrnje, je obično bila postavljena između mutvaka i zahoda (ćenife) tako da se čista voda koristi za kuhanje i pranje, a kao prljava oticala bi kroz ćenifu i ispirala je. Kapija se postavljala ponekad tako da bi odvojila česmu od zahoda. Čenifa (zahod) je tipično orijentalna, u njoj se čući na podu od dasaka, odnosno kamena iznad jame, tu je još i ibrik za vodu za pranje koji je stajao u zidnoj niši. U nedostatku kanalizacije zahod se postavljao bliže bašći, a ako postoji voda sa ulične strane onda se sa ove strane uz česmu redaju svi elementi.

### **Bašće-vrtovi**

Vrtovi su sastavni dio kulture stanovanja a predstavljaju i jedan vid umjetničkog izražavanja. Nastali su kao odgovor na surovu sredine Arabije i pod uticajem religije islama smatrani su zemaljskim odrazom raja. Sličnost vrtova širom islamskog svijeta govori nam o univerzalnosti islamske umjetnosti. Prostrani vrtovi bogatih i onih manje bogatih razlikuju se samo veličinom, a za svijetu predstavljaju osvježenje i izvor radosti. Kult vrtova snažno je uticao na sve vrste dekorativne umjetnosti. Gdje god je to moguće u vrt se uvodi živa voda.

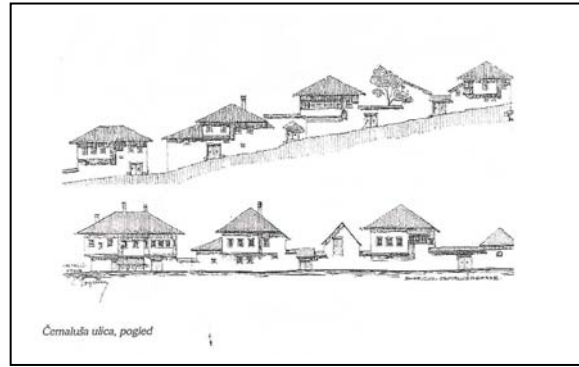


Bašće sa raznolikim povrćem, voćem, cvijećem i drvećem snabdjevaju ukućane svojim plodovima i oplemenjuju ih svojim prisustvom.

U Mostaru su dva potpuno suprotna dijela grada po mogućnosti dovođenja žive vode i s tim vezano uređenja vrtova. Zapadni dio uz Radobolju bogat je vodom koja se obilno koristila, a istočni, na obroncima brda koristio je vodu iz čatrnji-cisterni.

**Odnos prema prirodi.** Stambena kuća prilagođava se okolini: upotrebom prirodnih, lokalnih materijala za gradnju i izuzetnom vještinom plasiranja, uklapanja na terenu.

Kuća - horizontalno priljubljena zemlji, koristeći izohipse za puteve, poštujući susjedovo pravo na vidik, hvata vizure niz kratke sokake na drugu kuću ili grupu kuća, utopljenu u zelenilo, poštujući susjedovo pravo na intimnost, ili na neki džamijski kompleks naglašen munarom između visokih borova.



*Odnos prema okolini-crteži arhitekta Pospšila (M. Hrasnica)*

Kuća se ne gradi gdje nema drveća, a svako drvo se nastoji sačuvati, uz traženje najbolje moguće orijentacije prema suncu i prema vidicima. Tako je najveći broj kuća u Mostaru hajatom i tavanom orijentiran prema jugu, a gdje se to nije moglo ostvariti kuća se orijentirala prema istoku, ili prema zapadu ali nikad prema sjeveru.

Ako je voda u blizini - prilazi joj se, a ako je moguće uvlači se u kućni vrt (bašće uz Radobolju), ili čak u objekat (Velagića kuća u Blagaju).

Kuća se razvija u vanjski prostor i obuhvaća zatvorene i poluotvorene prostore - bez krutosti i šematizma u rješenju. Prvenstveno se teži za prostorom - zid je sekundaran u odnosu na njega. Niz prozora omogućava da elementi vanjskog prostora čine dekoraciju sobe. Ljepota se stvara u skladu organskog i anorganskog svijeta. Priroda postaje dio arhitektonске kompozicije. Priroda se ostavlja netaknuta, ali se ovom mrežom hvata u prostore kuće, dajući visok stepen jedinstva.

## RAZVOJ KUĆE

**Razvoj kuće u Osmanskoj Turskoj.** Konceptija osmanske turske kuće nastale unutar granica Osmanske imperije, proteže se u periodu dužem od 500 godina, preživjevši do današnjih dana. U ovom dugom periodu bezbroj različitih uticaja je djelovalo na razvoj kuće, ali osnovni principi su zadržani i primjenjeni u svakom pojedinačnom slučaju.

Osmanska kuća nije se pojavila iznenada u svim različitim oblicima niti je dobila svoje glavne osobine odjednom. Teško je odrediti neki standardni tip kuće, jer kuća se nije razvijala duž neke fiksne linije.

Promjene u stilskim obilježljima i detaljima bile su duge i spore. Neku istinu i čistotu građevine graditelji su tračili bez prekida, kroz generacije, dodajući tek malo. Kao da je i vrijeme htjelo da bude arhitekta.

Obzirom na primjenu kratkotrajnih građevinskih materijala, ove kuće su kratkog trajanja, tako da ih je vrlo malo starijih od 150 godina.

U svom djelu Turk Evi, Osmanli Donemi, I-III, Istanbul 1984-87, S.H.Eldem postavlja tezu: da kroz istoriju ova kuća održava karakteristike stila koji je u osnovnim crtama porijeklom iz Anatolije, i da je u svom širenju ka Evropi, zajedno sa osmanskim osvajanjima, absorbovala i neke strane karakterne crte sa područja Balkana što predstavlja netačnu uopštenu konstataciju koja negira postojanje prethodne kulture, i međusobnih stvaralačkih preplitanja.

Gradovi osnovani od Turaka Seldžuka, njihov način života i osnovni primjeri naselja bez sumnje su dugo vremena imali uticaj na Osmanski način života. Ali Osmanli su rano ostvarili kontakt sa Evropom, i bili su najbliži dezintegriranoj Bizantijskoj državi. Sasvim je normalno da je zajednička granica u periodu od 150 godina uticala mnogo na stil života Turaka Osmanlija i na njihovu domaću tradiciju.

Sa osvajanjima Balkanskih zemalja Osmanlije donose i uticaje u građenju kuća i formiranju naselja, koji su izraženiji u onim regionima gdje ne postoji snažnija tradicija. U zoni Jadranske obale, venecijanski

uticaj je sprečavao širenje urbanističkog i arhitektonskog turskog uticaja, i to je bila nepremostiva prepreka, za snažniji uticaj Osmanlija u Primorju.

Treba istaći da je i ne-muslimanski dio populacije, mnogo doprinjeo u svim regionima razvoju kuće, naročito velikim učešćem domaćih zanatlija. U 18. i 19.stoljeću regionalne karakteristike u pojedinim mjestima postaju snažno naglašene.

Turski stil života i kulturni radni okvir, postajali su vrlo uočljivi gdje god su se Osmanlije naseljavale, odmah stvarajući korijenje i prilagođavajući se lokalnom nasljeđu.

Područja različitih uticaja veoma je teško definisati. U nekim područjima osmanska kultura je potpuno zavladała, dok je ponegdje bila sasvim periferna, tako da je slika na istoku i jugu sasvim različita. U istočnim dijelovima imperije osmanska kuća nije prodrła dalje od granica Anatolije. "Persijski stil" koji je postojao od Kavkaza do Iraka i Arabije, te "Arapska kuća" dominantna u Siriji, predstavljali su branu širenju turskih uticaja. Pored ovih ograničenja evidentna je samo lokalna infiltracija i penetracija, a najžešće se to odnosi na dekorativne motive i građevinsko zanatstvo.

S druge strane, u svim većim gradovima provincija, naročito u 17.stoljeću, kuće Istanbula i Jedrena bile su model koji se nastojao kopirati. Do 19.stoljeća, kada je Osmanska imperija počela da nestaje, uticaji prožeti turskim polako su se gasili.

Sa političkim previranjima u 19.stoljeću, pojavljuje se snažna reakcija na sve ono što je osmansko, kuće i naselja, na teritorijama koje su se odcjepile osmanske imperije, ubrzano se transformišu.

Postoje područja i naselja, koja su zbog muslimanske populacije, ili zbog nepostojanja novih razvojnih elemenata sačuvala dugi niz godina, neka do današnjih dana svoj oblikovni aspekt. Oni nam daju sliku tipičnog kvarta jednog naselja i primjere kuća.

U Turskoj, u srcu cijelog carstva, gdje su Osmanlije formirale tradicionalnu kuću, situacija u zadnjem stoljeću postojanja imperije je bila potpuno različita. Reakcija je bila toliko jaka da se formirao režim koji je poticao antagonizam prema tradicionalnoj kući. Ovo je imalo svoj začetak u velikim gradovima gdje su se stare kuće rušile vrlo brzo, i širilo se ka manjim gradovima i selima "oslobađajući" područja od objekata osmanskog tradicionalnog tipa.

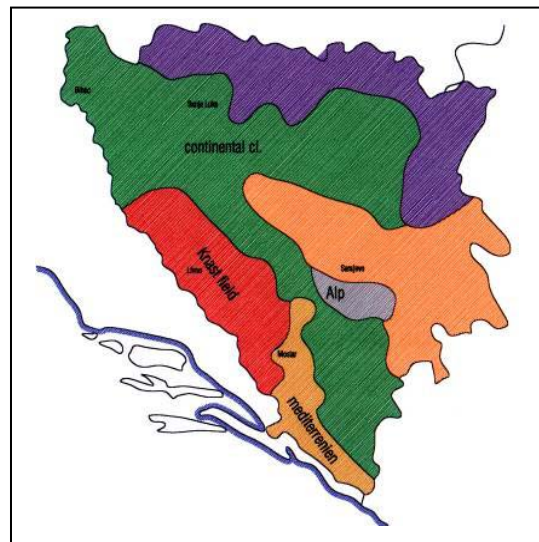
Kuće su doživjele mnoge promjene u svom petostoljetnom trajanju, što je i trebalo očekivati, jer različiti tipovi su nastali u različitim regionima gdje je penetrirao osmanski uticaj, a gdje su zemlja, klima i narodna umjetnost bili toliko različiti.

Ove razlike nastaju upotrebom lokalnih materijala, podređivanjem vremenskim uslovima, i asimilacijom lokalnih običaja osobnih za svaki region. Svaki od ovih tipova posjeduje zajedničke karakteristike koje se različito prezentuju u svakom prostoru.

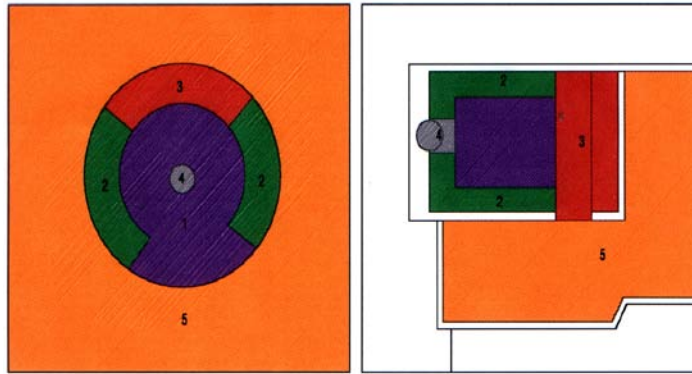
**Glavni činioci** koji utiču na davanje osobina **različitim tipovima kuća** mogu se svesti u nekoliko grupa:

1. Klimatski uslovi, kontinentalna klima, ili mediteranska klima (pitanje orijentacije), količina i vrsta padavina (izbor krova), topografski uslovi.
2. Geološke osobine i površina tla - izbor materijala.
3. Društveni uslovi i proizvodnja u pojedinom regionu. Ekonomsko bogatstvo pojedinog grada i brže promjene, odnosno stariji tipovi kuća nestaju, grade se novi u duhu trenutka.

*Karta klimatskih zona u Bosni i Hercegovini*



**Razvoj dispozicije kuće.** Islamsko-orijentalna kuća Osmanskog perioda, obrazuje svoju strukturu sa dva osnovna elementa; "sobama" i "srednjim odjeljenjem koje dijeli i povezuje sobe", koje nazivamo hol ili hajat. Hajat, pored toga što obezbjeđuje kretanje unutar kuće služi i za okupljanja ukućana. Izvan hodnih linija unutar hajata se oblikuje prostor za sjedenje. U razvoju ovaj dio za sjedenje dobija različite oblike. S druge strane, sobe su zasebne jedinice, tako oblikovane da vrše osnovne funkcije u objektu. "Kao šator u nomadskom periodu", svaka soba obezbjeđuje funkcije spavanja, rada i objedovanja.



*Usporedba sobe sa šatorom: 1.pod, 2.sjedenje, 3.ostava za robu, 4.ognjšte, 5. vanski prostor*

Soba je oblikovana planski sa ciljem da uskladi prostor za zadovoljavanje osnovnih funkcija. Svaka soba zahtjeva odgovarajuću zonu servisa uz sebe. Soba se multiplicira, tako tvoreći osnovna rješenja osmanskih kuća.

Unutrašnja organizacija i oblikovanje sobe su bili usko vezani sa strukturom objekta u cjelini, koja je određena vanjskim elementima kao što su vrata, prozori i dimenzije prostora, ali koji ne utiču na osnovne principe unutrašnjeg prostora.

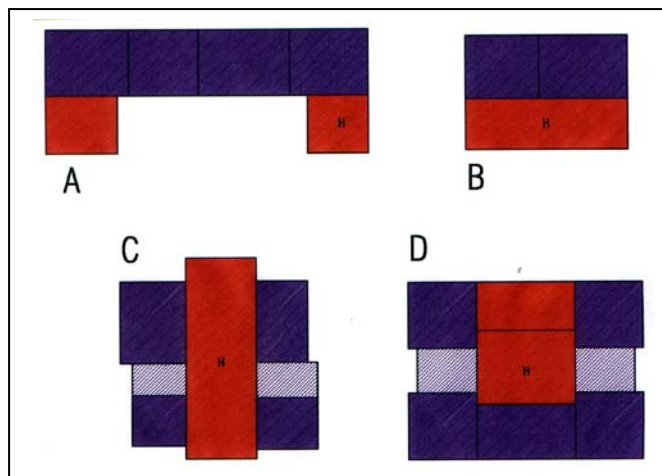
U starijim primjerima, strukturni elementi su imali značenje i bili određeni stepenom učešća u formiranju sobe. Kasnije ovaj funkcionalni stav se mijenja, i aktuelna vrijednost strukturnih elemenata gubi svoj prioritet u svom obimu, tako da je teško odrediti koji su materijali korišćeni u konstrukciji samo prema spoljašnjem izgledu elemenata prostora.

Glavni faktor koji povezuje različite tipove kuća jeste njihova dispozicija. Kada proučavamo plan - dispoziciju kuće, moramo znati koji sprat ili nivo plana predstavlja; međutim u slučaju osmanske kuće ne postavlja se takvo pitanje.

Turska kuća je najčešće jednospratna kuća. Mada postoji dosta slučajeva da kuća ima nekoliko spratova, nikad kuća nema više od jednog glavnog sprata. Ostali spratovi se uglavnom koriste za pomoćne namjene. Glavni prostori za život i prijem uvijek su na gornjem spratu. Kada se objekat sastoji samo od jedne etaže, ona se obavezno podiže od tla iz razloga zaštite od vlage. Za podizanje od tla često se koriste stubovi, pa prostor ispod ostaje prazan. Ponekad je to etaža iznad dvorišta koja ga zatvara sa gornje strane.

Podjela kuće na haremluk (intimni porodični ili tkz. ženski dio) i selamluk (gospodarski ili tkz. muški dio) javlja se kao težnja odvajanja unutrašnjeg prostora osmanske kuće od vanjskog svijeta. U dispoziciji prostranijih građevina haremluk i selamluk predstavljaju dvije posebne kuće, a jedinstvo se ostvaruje njihovim međusobnim povezivanjem. U prvoj alternativni, kod prostorno manjih građevina, muški dio predstavljale su jedna ili dvije sobe, što ne utiče na promjenu plana, jer je podjela samo u korišćenju prostorija. U drugoj alternativni, dvije ili više kuća standardnog tipa su povezane zajedno na specifičan način. Kao rezultat toga broj holova-hajata u samom planu je znatno povećan.

Najvažniji dijelovi plana za proučavanje su sobe, holovi-hajati i stepeništa. Kombinacijom ovih elemenata nastaju različiti **tipovi planova**:



**A.** Bez hola - ovo je najprimitivniji tip, sastoji se od sobe ili više soba u redu, sa pristupom sa pločnika ili dvorišta. Uglavnom se javlja u južnim krajevima, a nije ušao u opštu upotrebu.

**B.** Sa vanjskim holom - ovaj tip predstavlja prvu stepenicu u razvoju plana. Pokriveni hol povezuje sobe jednu sa drugom. Nasljeđen je od od Hetita i Grka, Turci ga prilagođavaju svojim potrebama. Hol je otvoren sa stubovima umjesto zida. Ovakav otvoreni hol može se i danas naći kao galerija u toplijim krajevima. Postoje brojni podtipovi ovisno o broju soba, odnosno da li postoje čoškovi ili drugi dodaci uz hol.

**C.** Sa unutrašnjim holom - ovaj tip predstavlja dalju stepenicu u razvoju plana i najrašireniji je u Osmanskoj Turskoj. Naziva se i dvostrani, jer nastaje dodavanjem drugih soba sa vanjske strane hola. Razlozi veće prihvatljivosti dispozicije sa unutrašnjim holom su uglavnom ekonomski i higijenski. Prostor hola je više zaklonjen-zaštićen, a komunikacije između soba znatno su lakše. S druge strane kod unutrašnjeg hola smanjuje se kontakt sa prirodom i vrt se gubi. Iz ovih razloga ovaj tip znatno se više nalazi u gradovima, jer zahtjeva znatno manje prostora, što uslovljava i proces urbanizacije. U ranijim varijantama ovog tipa, hol je samo natkriven prostor, sa dvije strane otvoren, oslonjen na stubove. U kasnijim varijantama ovi otvori se zatvaraju ostakljenim panelima. Hol je često opremljen za sjedenje, na oba kraja. Udubljenja (ivani) kao dodaci na hol, nalaze se u nekim rješenjima ovog tipa kuće. Ponekad su postavljeni između dvije sobe, kao degažman na koga su orjentisana vrata soba sa željom većeg mira u holu. Stepenište se postavlja u ova udubljenja ili u holu, sa strane. Podjela u ovom tipu može biti prema tome da li ima dodatni hol, jedno ili dva proširenja (ivana), zakošen hol, zatim prema broju elemenata, da li je zid hola zatvoren, zatim prema postavci stepenica.

**D.** Sa centralnim holom - ovaj tip predstavlja posljednu fazu u razvoju plana, najvrijednije rješenje dispozicije. Hol je postavljen u centru, a sa sve četiri strane nalaze se sobe. Na ovaj način hol je najmanje izložen vanjskim uticajima. Kao rješenje bio je naročito popularan, posebno u Istanbulu, u drugoj polovini 18.stoljeća i u prvoj polovini 19.stoljeća, nakon čega gubi prestiž zbog pretjerane kićenosti. Podjela u ovom tipu može biti prema tome da li je hol zatvoren sa sve četiri strane, sa stepeništem u udubljenju među sobama, sa dva ili tri udubljenja, plan sa izduženim holom, dva stepeništa sa dva kraja hola, zatim prema obliku konture hola,... Jedna od glavnih osobenosti osmanske kuće je spajanje različitih planova u kompoziciju, s tim da ovo zahtjeva veliku vještinu i temeljito znanje.

## KUĆE U MOSTARU

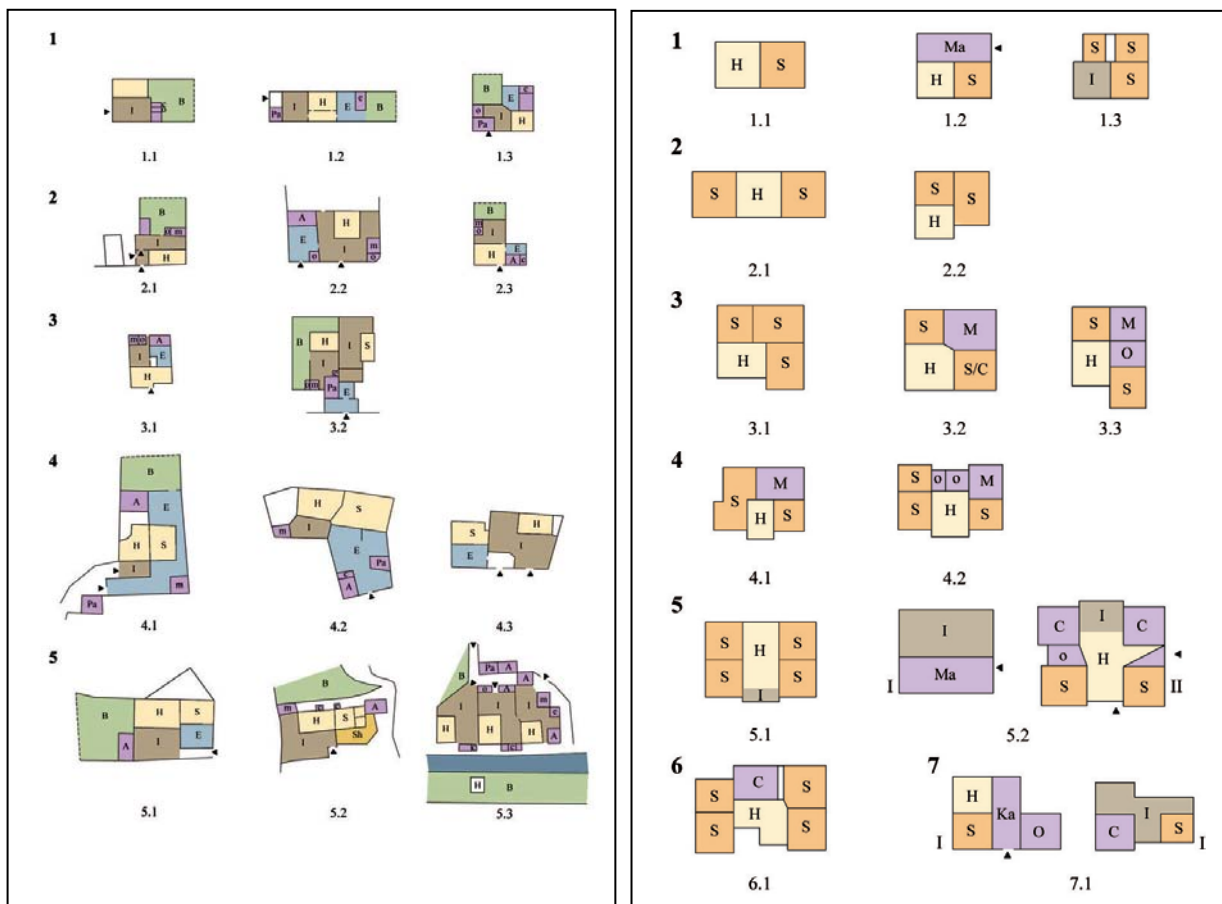
Grad Mostar nalazio se u najzapadnijem evropskom dijelu Osmanskog carstva. Srednje je veličine. Pogodan je za istraživanje razvoja kuće, jer osim uticaja iz centra carstva prisutni su i lokalni autohtoni uticaji i uticaji iz Dalmacije i Dubrovnika, udaljenih nekoliko desetina kilometara.

Ako se u širem regionu razvoj stambene kuće može pratiti od prvobitnih jednodjelnih stambenih nastambi, pre o višedjelnih prizemnica, poluspratnica, spratnih kuća sa prepustom, dimalučara,... to se ne može činiti za razvoj kuće u Mostaru.

U periodu poslednjih stotinu godina najveći broj objekata je propao tako da su mnogobrojni elementi za analizu izgubljeni. U okviru ove studije, rađene između 1980. i 1986.godine, istraživani su: svi stambeni objekti u zoni Starog grada na desnoj obali Neretve, između Lučkog i Starog mosta, stambeni objekti na lijevoj obali, od Lučkog mosta do Karadžozbegove džamije, zatim u ulici braće Balaća u Bjelušinama, i po 3-5 objekata u drugim dijelovima grada: Luci, Donjoj mahali, Cernici, Carini i Brankovcu. Takođe su istražena tri stambena kompleksa u Blagaju i dva na Buni, u mjestima u neposrednoj blizini Mostara. Između 250 istraženih objekata uzeto je 50 objekata u kompletnu analizu, prema dvadeset različitih kriterija, koja je data kao integralni dio ovog rada.

Za analizu razvoja stambene kuće u Mostaru neophodno je napomenuti da je najveći broj od svih istraženih objekata, skoro svi, sa dvije etaže - prizemlje i sprat, što ne znači da u razvoju stambene kuće nije bilo objekata druge spratnosti.

Jezgro svih istraženih objekata je isto: soba sa djelomično otvorenim pretsoblje - hajatom, što se ponavlja i na spratu: sobe (odaje) iznad soba prizemlja, tavan iznad hajata. Primjeri objekata, tipičnih za ovaj razvoj kuće nalaze se u priloženoj šemi, list broj 6. Oko jezgra aglomerira, zavisno od standarda, manje ili više prostora.



*Sheme stambenih kompleksa*

*Sheme kuća*



Idući stepen u razvoju je simetrični tlocrt: soba-hajat-soba, odnosno na spratu odaja-tavan-odaja. Ovaj raspored (soba-hajat-soba) ne mora biti simetričan, zavisen je od prostora na kome se kuća gradila.

U narednom stepenu tlocrt se sastoji od četiri dijela složena u kvadrat, od kojih je jedan hajat, a ostala tri sobe. Iza hajata je manja soba - za širinu vrata, od one postavljene po dijagonali, tako da se u ovu drugu može ući.

Prostorija, po dijagonali postavljena u odnosu na hajat, najčešće je siguraća kuća (viđaća kuća ili mutvak). Iznad ove prostorije u nivou sprata je galerija za sušenje voća, mesa,...Nešto razvijeniji oblik je onaj koji ima ostavu (ćiler, odnosno hudžeru), između sobe i mutvaka, bočno od hajata.

U daljem razvoju hajat se zatvara i sa treće strane, novom sobom. Složenija varijanta ovog tipa je kada se iza hajata nalazi ćiler, odnosno hudžera.

Poseban stepen u razvoju predstavlja dupliranje osnove soba-hajat-soba, tako da se dobije duboki hajat sa po dvije sobe sa strane, prostor tavana prema avliji koristi se za jazluk ili kameriju (mjesto za boravak u ljetnim danima).



*Veliki doksat Kolakovića kuće u Blagaju (gore, lijevo), Hajat Lakišića kuće u Mostaru (desno), i Tavan Muslibegovića kuće (dole, lijevo)*

Kod Kolakovića kuće u Blagaju prvo je izgrađen sjeverni trakt: velika odaja-predprostor-mala odaja, a kasnije objekat proširen prema Buni dodavanjem velikog i malog čoška naspram odaja, a tavan je dobio jazluk. Zbog specifične organizacije prostora i postavke objekta na terenu tavan je proširen između bočnih prostorija tako da je u obliku križa. Ova dva proširenja su prostori za komuniciranje sa musafirhanom I prizemljem. Najprostranija osnova od istraženih ima po dvije prostorije sa strana i dvije iza tavana. Tavan je sužen na hodnik, a dio je proširen u kameriju (jazluk).

Specifičan vid u razvoju predstavljaju ugrađene kuće koje dio prizemlja koriste za araluk (prostor omeđen dvijema kapijama).

Veća kuća multiplicira istu jedinicu, a ne dijeli prostorije prema funkciji. Razlika između siromašnijih i bogatijih je bila u bogatstvu obrade istih elemenata. Veće ekonomske mogućnosti omogućavale su podjelu soba na veće i manje, podjele kuće na zimsku i ljetnu, na porodični dio i dio za goste, a nikad nisu dijelile funkciju stanovanja. I u načinu podjele kuće osjeća se nomadski uticaj donesen sa Istoka.

## FUNKCIJE KUĆE

### SOBA, stanovanje - odmor

Poznato je, da je usljed specifičnog načina života u feudalnom društvu, u jednoj kući živilo uz roditelje više oženjenih sinova sa djecom, neudatih sestara i td. Ovo je jedan od razloga što se nastojalo da dispozicija kuće bude lako djeljiva, u smislu da svaka soba samostalno funkcioniše.

Stanovanju služe sobe u prizemlju i odaje na spratu. Ovi prostori se koriste i danju i noću. To im omogućava odgovarajući namještaj (musandera, sećije,... ).

Ovakvom redukcijom opreme na dva osnovna komada namještaja, statično ugrađena u prostor dobiva se mogućnost elastičnog korišćenja prostorije, a to omogućava da se veličina prostorije svede na minimum.

**Sećije** se postavljaju u sobama uz dva, a ponegdje i uz tri zida. Širina sećije je 80-90 cm., a visina od 10-30 cm. Ona se sastoji od drvenog sanduka, koji se i sam naziva sećija, na njega se stavlja minder (slamnjača), a preko njega šilta izrađena od debljeg materijala, a preko nje od finijeg materijala izrađen makat, koji je širi tako da prekriva i drveni sanduk. Kao naslon stavljaju se jastuci. Kao ukras sećije, a kao znak urednosti i čistoće po vrhu jastuka, a i po makatu stavljaju se jambezi, fino bijelo platno sa dekorativno uređenim rubovima. Materijali koji se koriste za prekrivanje sećije uvijek su vrlo dekorativni.

**Musandera**, ili musandra, je ugrađeni element namještaja koji se postavlja uz ulazni zid sobe, suprotan onome sa prozorima. U musandere su uklopljena sobna vrata, a prostor do vrata, odjeljen od sobe lučnim nadvojem, naziva se međuvratima. Do ovog prostora, među-vrata, obično je dolaf sa jednokrlnim vratima, u koga se smještaju sitni predmeti. Do dolafa je dušekluk - prostor u kome se drži posteljina tokom dana. Kad treba spavati posteljina se vadi i prostire po podu. U uglu musandere je njen najvažniji dio hamamdžik (banjica). On je odvojen od sobe vratima koja ne stižu do stropa. Pod banjice je od drveta i od kamena u malom padu prema jednoj cjevčici koja odvodi vodu van kuće. Neposredno uz banjicu je peć koja grije sobu. Kotao za vodu je uzidan u peć, od strane banjice, a voda se usipa u ibrik i upotrebljava za kupanje. Banjica je vrlo značajna za održavanje lične higijene koja je strogo propisana vjerskim odredbama, pa je potrebno da je ima svaka prostorija u kući koja služi za život bračnog para.



*Elementi enterijera sobe: musandera, odžak, sećija, prozor*

U dijelu musandere, tkz. među-vratima, prema dolafu u skoro svim musanderama, objekata koji su izgrađivani, postavljene su police, koje su služile za odlaganje suda prilikom ručavanja.

Ispod dušekluka i dolafa u musanderi je ostava sa vratima, ispod vrata sa lica, ili iz prostora među vratima.

**Odžak** (ognjište ili kamin) važan je element u sobe. Izrađivao se od kamena sa lijepim, ne previše naglašenim dekoracijama. Kasnije se u sobama, naročito u hladnijim krajevima, pojavljuju zidane peći, tkz. lončarice, koje se postavljaju uz hamamdžik da bi se mogla grijati voda za kupanje.

**Dimnjaci** su vezani uz odžake i peći, koji osim funkcije imaju značajnu estetsku vrijednost za vanjski izgled objekta, a potpuno odražavaju karakteristike regionalne arhitekture.

**Raf** je konzolno isturena polica na kojoj se slaže ukrasno suđe, na kojoj se sušilo voće preko zime,... Raf se nalazi na svim zidovima u prostoriji, u istoj visini, i izveden u istom obliku i dekoraciji. Funkciju rafa ima i završna ploha musandere, udaljena od plafona 20-30 centimetara.

**Dolafi** - manji, u zid ugrađeni ormarići, su se gotovo uvijek nalazili u sobama, obično više njih, različitih dimenzija, ali izvedeni istim drvetom, i dekoracijom koja odgovara ostaloj opremi sobe.

**Abdestluk**- umivaonica se ugrađivao u svim muslimanskim kućama, jer umivanje je bilo obavezno prije molitve, pet puta na dan. Najprostija umivaonica je obično u obliku pravougaone ploče od drveta u sklopu ograde hajata, a u dosta objekata su u obliku jednog udubljenja u zidu i ispusta izvan kuće. Umivanje se vrši tako da se voda uzima iz ibrika, a upotrebljena voda se sljeva na koso postavljenu ploču od drveta ili kamena, izdignutu 70-80 cm. iznad poda i otiče izvan objekta. Od sačuvanih abdestluka svi su postavljeni u prostoru tavana, osim onog u musafirhani tekije u Blagaju, koji se nalazi u posebnoj prostoriji.



*Abdestluk*

Ugrađeni elementi sobe, danas, u objektima u kojima su se očuvale, koriste se samo djelomično u izvornoj namjeni. Hamamdžik se koristi samo u nekoliko slučajeva ali kao prostor u koga je uvedena savremena instalacija vodovoda i kanalizacije, tako da se ostvarila savremena tuš kabina u sklopu musandere.

### **HAJAT, prostor za rekreaciju i razonodu**

Ovoj funkciji namjenjen je zajednički prostor u kući koji povezuje sobe, odnosno odaje. To je u prizemlju hajat, a iznad njega na spratu tavan.

U Mostaru se ne koristi izraz divanhana kojim se u Sarajevu npr., označava tavan. Osnovni tipovi dispozicije, o čemu je već bilo riječi, ovise o položaju i obliku hajata i položaju stepenica u njemu.

**Basamaci** - stepenice povezuju hajat i tavan, a najčešće su smješteni na zidu suprotnom otvorenom dijelu hajata. Kada su smješteni uz bočni zid to predstavlja lošije rješenje. Iznad stepenica je u skoro svim objektima, koji su istraženi, drvena ploha tahtopeš (tahtapoš) ukomponirana između ograde stepeništa i zida. Može biti i u dva nivoa (na primjer u kući Karabega). Na tahtopeš se slažu najvrijedniji primjerci posuđa.



*Basamac (kuća Alajbegović-Čišić, Mostar), hajat: prizemlje, i hajat sprat (Kajtažova kuća Mostar)*

Hajat i tavan su prolazni prostori, hodne linije između prostorija. Dio tavana, izdignut za visinu stepenice ili više od poda tavana, koji se naziva jazluk (rjeđe se upotrebljava izraz kamerija)

izoliran je od linija kretanja i koristi se za razonodu i odmor. Jazluk se prema vani zatvarao mušebcima – mrežom od tankih drvenih letvica, ukoso preklopljenih.

Jazluk je u stvari odgovarao kiosku sa bašće. Jedna od osnovnih funkcija ovog prostora je hvatanje u vidno polje najljepših motiva prirode koja čovjeka okružuje, a koju on tako djelomično uvlači unutar zidova stambenog objekta.

Jazluk se u Mostaru javlja kod većih, bogatijih objekata. U dosta primjera naknadno je zatvoren prema vani zidom (čatma) sa nizom prozora. Takođe ima dosta primjera zatvaranja hajata, zidom sa vratima i prozorima.

## DRUGE VRSTE STAMBENIH OBJEKATA

Osim jednoporodičnih stambenih zgrada u Mostaru je bilo i drugih vrsta stambenih objekata: dvojne kuće - dva kompletna stana na sprat pod zajedničkim krovom, individualne kuće u nizu do tri stana pod jednim krovom, od kojih je treći nastao adaptacijom dvojne kuće. Sva rješenja imaju dispoziciju kao jednoporodične kuće, a koristili su se isti materijali i konstrukcije, i elementi enterijera, tako da iako nastale u različito vrijeme izgledaju da su građene u isti mah. Postojao je osjećaj za zajedničku mjeru i disciplinu. Ovakvi objekti grade se u Mostaru naročito u drugoj polovini 19.stoljeća.

Specifičnu vrstu stambenih objekata predstavljale su rezidencije predstavnika Osmanske vlasti. tako je u Mostaru postojao Konak na Pašinovcu iznad čaršije, i Saraj Ali paše Rizvanbegovića na Buni. Oni su pored stambene imali i upravnu funkciju. Konak u Mostaru je adaptiran dolaskom Austro-ugarske uprave.



*Konak Ali-paše Rizvanbegovića na Buni*

Možda bi se i Ejubovića kuće na Mejdanu u Mostaru mogle svrstati u grupu specifičnih stambenih objekata iz tog razloga što u jednom objektu kompleksa je stanovao Kadija a u drugom objektu je bila mečhema - sudnica. Objekat sudnice se danas koristi kao stambeni.

U grupu stambenih objekata, prema određenim osobinama mogu se svrstati i medrese, hanovi i karavansaraji.

## Kule i odžaci

Kula je poluutvrđeni dio dvorca feudalca na imanju van grada. Kao uzor izgradnji kula u Osmansko doba poslužile su kule izgrađene po feudalnim posjedima srednjovjekovne Bosanske države, a u njih su unijeti novi elementi gradske stambene kuće. Kula je sa odžakom (ladanjskim dvorcem) činila cjelinu. Odžaci su redovito bili jednospratne zgrade. Oko kula i odžaka bilo je prostrano dvorište opasana povisokim zidom. U dvorište su se smještali svi pomoćni objekti

stambenog kompleksa. Sama kula je građena od kamena, sa svodovima, metalnim kopcima, tako da su korisnici bili što bezbjedniji u odbrani imanja.

Kule su četvrtaste osnove, nekad znatne visine, sa obično dva sprata, a često je tu i podrum. Neke kule su na vrhu imale etažu izvedenu od drveta, koja se konzolno prepuštena na jednu ili više strana sa nizom otvora.

Ulaz u kulu iz razloga sigurnosti redovno je izdignut od zemlje i povezan pomoćnim stepenicama. Ulazna vrata su manja i dobro obezbjeđena.

Unutar zidova nalazili su se svi elementi stambene gradske kuće - musandera sa hamamdžikom, odžak, zahod,... tako da je bio omogućen normalan život, naročito u danima odbrane. U Mostaru su bile dvije kule uz odžake: Kresina i Hadžića na Luci, na lijevoj obali Neretve, dok na desnoj obali nije utvrđeno da je bilo kula. U bližoj okolini grada bilo je ima 12 kula koje se i danas koriste, jer su vremenom izvršene određene adaptacije.



*Kule i odžaci Redžepašića, Čajno, Nevesinje*

Najveći kompleks dvije kule sa odžacima bio je u Čajnu kod Nevesinja.

Specifičnu vrstu stambenih objekata predstavljaju tri objekta, koja je sagradio Ali-paša Rizvanbegović, u prvoj polovini 19.stoljeća, unutar vinograda na Buni. Objekti su indentični, u prizemlju se nalaze vinski podrumi, a na spratu je stambeni prostor, a nalaze se unutar zidom ograđenog kompleksa. Unutar zidina je više pomoćnih objekata, a jedan ima i čatrnju. Kompleksi su postavljeni na međusobnoj udaljenosti od stotinjak metara, na istoj izohipsi, dvadesetak metara iznad rijeke Bune, a od nje udaljeni stotinjak metara.

## MATERIJALI I KONSTRUKCIJE

**Konstrukcija jednospratne porodične kuće** je jednostavna: zid nad zidom, prostor nad prostorom - prizemlje se ponavlja na spratu. Kuća obično ima masivno građeno prizemlje i znatno lakše građen sprat.

U zadnjim godinama 19.stoljeća sa drugim izmjenama, počeo se kopati podrum i koristiti potkrovlje, tako da se odstupilo od do tada uobičajene varijante objekta sa prizemljem i spratom.

Za gradnju kuće koristi se veliki broj materijala, koji se međusobno usklađuju. Svi materijali su iz neposredne blizine gradilišta, kamen - raznih vrsta u najbližoj okolini i u samom gradu, drvo iz istočne Hercegovine.

Prirodni materijali ukomponirani su logikom u objekat, a ovaj u prirodu koja ga okružuje.

**Temelji** su građeni od lomljenog kamena, najmanje 50. cm, u dubinu. a kao vezivo služio je krečni malter.

**Zidovi prizemlja** su uglavnom od kamena, debljine 50-80 cm., a kao vezivo koristi se krečni malter. Kako je kamen lomljeni – malteriše se i kreči. Ako je bolje obrađen, većih ravnih površina -

dersuje se. Kombinuju se i oba postupka pri obradi fasade. Klesani kamen se rijetko upotrebljavao kod stambenih objekata, a najčešće za izradu detalja: uglova objekta, okvira prozora, lukova vrata,...

Istok je negirao vidljivi kamen na fasadi. To se odrazilo i u našim krajevima, tako da je većina građevina iz Osmanskog perioda prekrivena žbukom, čak je krečen i unutrašnji namještaj u tim građevinama. Kamen, dakle, ovdje ima samo konstruktivnu funkciju.

Drvo, naprotiv, svugdje zadržava prirodan izgled i strukturu, i gdje je konstruktivni element i gdje je arhitektonski dekor.

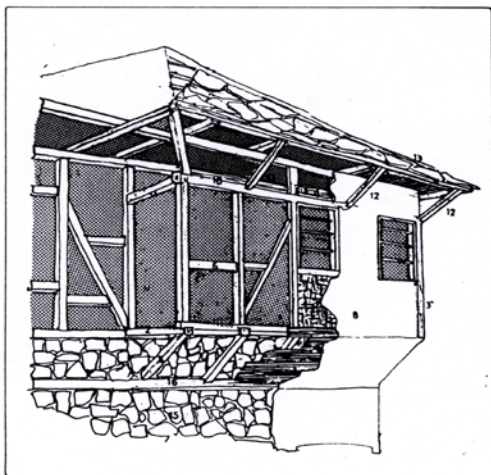
Za ukrućivanje zidova (za ono što se danas koriste serklaži) koristile su se drvene gredice-hatule, koje su se u toku gradnje stavljale u zid - po dvije na istoj visini međusobno povezane. Postavljaju se i iznad otvora, ako otvor nije premošćen na neki drugi način. Hatule iznad otvora se slažu po cijeloj dubini otvora, a drugi način rješavanja su polukupolice iznad otvora izvedene od kamena, sa završnim modeliranjem malterom. Po zidu prizemlja postavlja se ram od dvostrukih greda hatula između kojih su uklještene stropne grede. Efikasnost nošenja ove stropne konstrukcije ovisi mnogo o preciznosti izvedbe. Ovakav nosač od dvostrukih greda, može biti poduprt i može primiti znatno opterećenje stropova i drugih konstrukcija koje se na njega opiru, a može premostiti znatne raspone, ne zahtijevajući kontinualne potpore ispod sebe. Ako grede nisu postavljene na zid i ako je raspon suviše velik on se smanjuje postavljanjem stuba sa jastukom (primjer kod lica hajata, tordirani stub u centru hajata Kolakovića kuće,..)

**Stropovi** iznad prizemlja su u pravilu od drvenih gredica, među kojima je često utisnuta konstrukcija "šašavca" elemenata cijepanih od jelovine, bukovine ili smrčevine. Šašavci su debeli 2,5-4 cm. široki od 10-15 cm., a dugi od 70-100 cm. - zavisno od razmaka stropnih greda. Šašavci su utisnuti u "prostruge" izrađene u stropnim gredama i dobro zbijeni jedan preko drugog, tako da im se sa donje strane vide samo arke.

Šašavci preuzimaju jedan dio naprezanja greda na pritisak. Ovo je omogućilo primjenu greda malog poprečnog presjeka. Majstori su težili da svaki element učestvuje u preuzimanju naprezanja. Pod gornje prostorije je od dasaka širine 15-20 cm., koje se postavljaju okomito na grede.

U koliko se ne koristi šašavac, stropne grede su znatno većih dimenzija, a pokivaju se sa donje strane daskama širine 10-15 cm. Nekad se po plafonu pojavljuju profilisane letve koje pojačavaju dekorativnost stropa. Tu onda u sredini dolazi plastično obrađena figura od drveta. Najbogatije obrađen strop je bio u velikom ćošku Kolakovića kule u Blagaju. Strop je riješen u obliku kubeta.

**Basamac** - stepenice koje povezuju hajat sa tavanom, običnosu jednokraki, a sastoje se iz nosivih greda - obraza, na kojima su urezani trokutovi po kojima se zakivaju gazišta. Tu je još i ograda koja se sastoji od niza drvenih stubića ispod rukohvata. Ova ograda se naziva trobozanima. Nekad se otvor u stropu stepeništima zatvara horizontalnim vratima, kapkom, koji se kad je otvoren naslanja na zid.



*Konstrukcija čoška i fotografija istog*

**Čošak** (doksat) se uklapa u skeletni sistem zgrade. Ispuštene međuspratne grede obrazuju noseću konstrukciju čoška. Najčešće je zastupljena jednorodna uzdužna i poprečna noseća konstrukcija, a obično se ove dvije povezuju kosnicima.

**Zidovi sprata** u najvećem broju slučajeva su identični zidovima u prizemlju-kameni su, širine 50-80 cm., sa direktnim nalijeganjem na zidove prizemlja. Za pregradne zidove koristi se tanji zid od drvenog skeleta-čatma (birkatica, jednorednica). Konstrukcija ovakvog zida je od uspravnih stupacagreda i kosnika, i od ispune, koje može biti više vrsta. Drveni skelet je u pravoj funkciji kod ćoška, jer je po karakteru samonosan. Drveni skelet hajata i tavana je dosta čist –konstruisan je od tankih stupova ili jednog jačeg stuba sa jastukom i grede koju ovaj podupire, a koja se krajevima naslanja na zidove. Na ovu gredu okomito se oslanjaju manje grede koje nose pod tavana.

**Strop iznad sprata** konstruktivno odgovara onom iznad prizemlja, bez šašavaca, s tim da nema pod sa gornje strane, ako se potkrovlje ne koristi.



*Dekoratívni elementi od drveta: plafon i vrata*

**Vanjski otvori – prozori** obično ne odgovaraju izgledom i rasporedom po fasadi onima sa prizemlja. Prozori prizemlja su manjih dimenzija, u kamenom zidu, sa ravnim nadvojem prema vani i rasteretnom nišom prema unutra, a prozori na spratu su većih dimenzija, često sa lučnim nadvojem. Prozori su zavisno od zida u kome se nalaze niži i rjeđi (kameni zid), veći i brojniji (čatma). Prozor se pravi od drveta a sastoji se iz okvira i čerčiva - koje nose stakla. Na sastavu se izvode veze zarez, čep, utor, žlijeb i odgovarajuće profilacije. Drveni profili - čerčive, male su debljine a nešto širi - vrlo lagani. Prozor je obično jednostruki, sa stijenom najčešće u vanjskoj ivici zida, a ako ima mušebke ili demire uvlači se unutra. Otvaraju se oko vertikalne osovine, ako je otvor u zidu od kamena, a u tankom zidu od čatme na posmik-surmu, tako da je donje krilo pomično i diže se preko gornjeg.

Demiri-rešetke kovane od željeza, postavljaju se na prizemne otvore, ugrađuju se u zid ili u prošireni drveni ram prozora.

Prozori sprata kao zaštitu od pogleda, ili od sunca često imaju mušebke, odnosno drvene kapke. Prema položaju postoje dvije vrste kapaka, vanjski-dvokrilni, i unutrašnji-horizontalno klizni na Kajtažovoj kući, koja je obrađena u prilogu, u Mostaru postoje izuzetno lijepi primjeri za sve navedene vrste prozora i zaštite prozora.

**Vrata** povezuju prostore, vanjski i unutrašnji, hajata sa sobama, ostavama. Najveći broj ih je u sklopu musandera. Izvode se od kvalitetnih vrsta drveta. Uglavnom su vrlo jednostavna, jednokrila, ali ima ih i bogato rezbarenih, pa i dvokrilnih. Posebnu vrstu vrata predstavljaju ona na dućanima, tipa čepenka, i na magazama sa metalnim kovanim kopcima i kovačkim bravama.

**Krovna konstrukcija** je sastavljena od hatula (vjenčanica), rogova, rožnjača i podrožnjača, direkta i kosnika, ako je pokriv prepušten. Kosnici se oslanjaju na hatule iznad otvora sprata.

U Mostaru i Hercegovini, kao pokrivač služi kamena ploča od krečnjaka. Majdani, odakle se ova ploča vadila bili su u neposrednoj blizini grada. Ploče su stranice 30-80 cm, a najbolja debljina im je 2-5 cm. One se polažu na gusto postavljene letve ili na gusto postavljene rogove. Na sastavima se prostor između ploča zamazuje krečnim malterom. Ploče se polažu dijagonalno da voda lakše otiče sa krova.

Zbog otežanog pokrivanja sljemena izvodili su se jednostavniji krovovi, najčešće dvovodni na lastavicu a kod većih objekata krovovi su četvervodni. Sljeme se pokriva užljebljenim kamenom-samarima. Uvala se pokriva tako što se rogovi oko uvale lepezasto postave i uvala se zaobli. Kameni pokrivač je težak i pasivno leži na krovnoj konstrukciji. Nagib krova je blag, tako da se potkrovlje rijetko koristi.

Kod krovova pokrivenih pločom, gdje je to potrebno, upotrebljavaju se i krovne badže, koje se negdje nazivaju sačacima, koje se izvode na taj način što se poneka ploča malo izmakne i podupre kamenom, tako da kroz taj otvor može izlaziti dim iz višaće kuće.

U sjevernim krajevima pored kamena za zidove koristi se i ćerpić, proizvod od gline. Kao pokrov koristi se ćeromit, također proizvod od gline. Glavna fasada kuće obično ima istaknutu strehu koja je poduprta kosnicima. Istak strehe i blag nagib krova činili su oluk suvišnim.

Naglašene strehe, visoki dimnjaci, niski krovovi pokriveni pločom, naglašen tavani (jazluci) i čoškovi, kao estetsko-arhitektonski elementi, sve ukrašeno rezbarijom, sa naglašenim ugođajem ugodnosti i povezanosti sa prirodom, nježna profilacija niza sitnih prozora, čipka mušebaka, doksatić abdestluka, vidljive stropne grede kod istaka, a sve to omekšano finim sjenama uravnoteženim po bijeloj fasadi - sve ovo daje gornjoj etaži gracioznost, a cijelom objektu živopisnost putem usitnjenog mjerila.

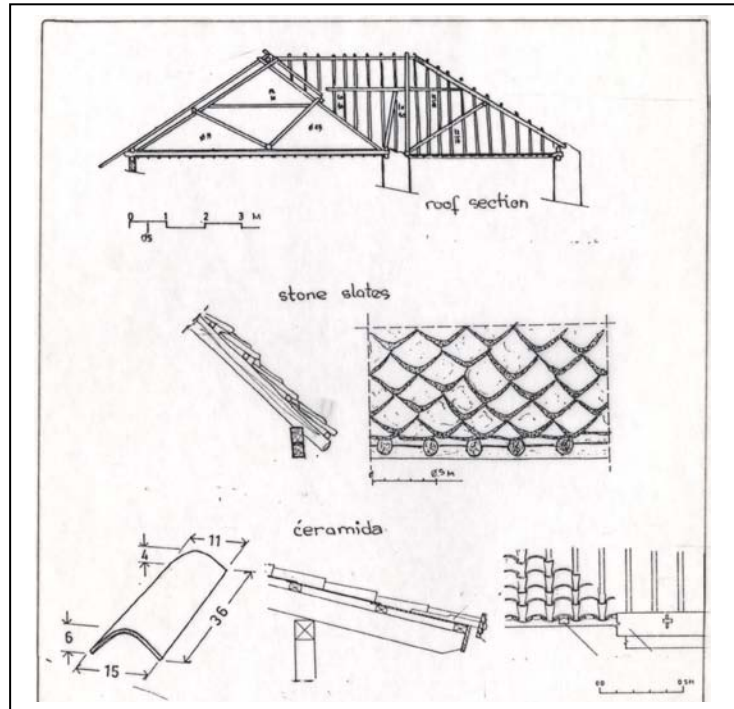
Treba istaknuti kao izuzetno vrijedan rad mostarskih dundera kaldrmanje avlija. Kamen u različitim bojama, majstorski složen, činio je pravi mozaik.

Kod ugrađivanja kuće između susjednih objekata javljaju se određene poteškoće. Dio prizemlja koristi se za ulaznu avliju araluk. Sprat ostaje bez promjena, ali na podvlakama i direcima sa jastucima (Muslibegovića kuća, Muminagića čošak). Ako je kuća ugrađena po dubini ostaje vrlo malo od donjeg sprata, jer se prostor odvaja za araluk, te za prolaz u dvorište. Kuće u Podhumu, koje imaju bašču na Radobolji, imaju prolaz ispod objekta. Ako je prostor na kome je kuća građena bio mali onda se stan formirao samo na spratu, a araluk preuzima određene funkcije prizemlja.

Konstruktivni postupak je jednostavan: konstrukcija se razdvaja na potpore (masivni zidovi prizemlja, masivni i kanatni zidovi sprata, direci u potkrovlju), opterećene stropove i krovne ravni.

Stropovi djeluju kao cjelina u primanju opterećenja i prenošenju na najbliže potpornjake. Potpore prizemlja mogu biti zamijenjene podvlakama sa direcima i jastucima. Čatma (kanatni zid) i drvene stropne ploče omogućavaju čoškove, po sistemu konzole. Cijela ova konstrukcija ima dosta zajedničkih elemenata sa savremenim sistemom građenja, a omogućavala je slobodnije formiranje prostora i plastično oblikovanje fasade.

Dakle, kuća Mostara je mozaik, upotrebljenih materijala i primjenjenih postupaka, koji ovde predstavljaju spoj autohtonog, orijentalnog i mediteranskog.



Elementi krova



## UKRAŠAVANJE OBJEKATA

Osmanska kultura je u potpunosti upadna mješavina različitih i disparatnih elemenata. Od Perzijanaca, s kojima su Turci Osmanlije imali kontakt prije nego što su doselili u Zapadnu Aziju, naslijedili su umjetničke motive, beletrističke obrasce i takve političke ideje kao što je uzdizanje monarha. Među mogućim nasljeđima od mogućeg nomadskog načina života u Centralnoj Aziji može se spomenuti njihova predispozicija za rat. Od Vizantinaca su uglavnom posredstvom Rumskih Seldžuka, primili izvjesne vojne i državne institucije. Možemo reći da su u mnogim disciplinama Arapi bili učitelji Turaka, na isti način kao što su Grci bili učitelji Rimljana.

Zbog vjerskih propisa, koji zabranjuju prikazivanje ljudskih likova, slikarstvo i skulptura izgubile su samostalnost, koju ove likovne umjetnosti imaju na Zapadu, ali njihov značaj i dalje ostaje veliki. Slikarstvo ima zadatak da dekoriše arhitektonske prostore, tkanine, ćilime, odjeću, oružje, posuđe. Ne postoji umjetnik koji se zove slikar, već zanatlija čiji je predmet slikarski ukrašen. Posljedice su neizbježan šematizam ornamentike koja u pravilu ne odražava umjetničku ličnost već kanonski tretirano umjetničko iskustvo.

Skulptura postoji kao mogućnost oblikovanja kamena, drveta, metala, keramike, stakla u arhitekturi ili za neki upotrebnii predmet koji se ukrašava.



*Zidna dekoracija u Aladža džamiji u Foči*

Dolaskom Osmanlija u naše krajeve postojeći zanati se brzo razvijaju a uvode se i brojni novi zanati. Nosioci razvoja su samostalne zanatlije organizovani u esnafa u svim čaršijama. U istom esnafu rade zanatlije Muslimani, Kršćani, Jevreji, što u umjetničkom izrazu dovodi do nekih razlika. Stari motivi nastali pod uticajem romanike, gotike, renesanse i Vizantije kombinuju se sa novim motivima koje donose Osmanlije, što novoj umjetnosti daje više bogatstva i raznolikosti. Preovladava originalni islamski uticaj. Osmanlije se pri formiranju vlastitog umjetničkog izraza oslanjaju na arapsku i perzijsku baštinu. U osmanskoj ornamentici koriste se rumi, hataj i geometrijski način, ili se čak u istom djelu ovi ornamenti miješaju Rumi stil dekoracije je seldžučki po porijeklu i motivi su mu iz biljnog i životinjskog svijeta svi jednako vrijedno tretirani. Hataj stil je kineskog porijekla, motiva iz biljnog svijeta sa jačom realističkom crtom i akcentiranjem pojedinih dijelova.

U arhitekturi objekata podignutih u Zapadnim dijelovima Imperije, malo je sačuvanih izvornih ornamenata, jer su ih prekrili kasniji premazi bojom. Izvanredan je primjer zidne ornamentike Aladža džamijau Foči. Crtež je naglašen, a boje ga samo ističu. Motivi su floralni, a kombinacije rumi i hataj stil.

Prenošenje tehnike izrade ili samog uzorka sa medija na medij bez obzira na prikladnost predstavlja značajnu osobinu svih grana islamske umjetnosti. U osnovi anonimn karakter umjetnosti značajan je factor uniformnosti umjetnosti.

Dekorativna plastika kod džamija najčešće je izvođena u kamenu, rjeđe štuku i mermeru, ispunjavajući na spoljašnosti građevina površine minareta, kapitela i baza stubova, pomoćnih mihraba, portala, prozora, šadrvana, a u unutrašnjosti je u vidu plitkoreljefne ornamentike krasila kameni mobilijar-mihrab, minber i mahvil.

Karadžozbegova džamija u Mostaru predstavlja dobar primjer ukrašavanja ovakvih zdanja, sa izuzetno vrijednom dekoracijom u kamenu, tipičnom za radove pod nadzorom Mimara Sinana i njegovih saradnika, a bojenu dekoraciju manje vrijednosti sa dosta elemenata lokalnog.

### Ukrašavanje kuća

Za ukrašavanje objekata osim radova na licu mjesta koriste se umjetničko-zanatski proizvodi iz čaršije, obično iz istog mjesta, a rjeđe-za bogatije kuće proizvodi doneseni iz Istanbula i drugih krajeva.

**Kamen** pored, najčešće, konstruktivne uloge nalazi primjenuna svim dijelovima građevina koji se naročito naglašavaju: mihrab, minber, portali, prozorske šambrane, stubovi, lukovi, vijenci, ograde, česme, šadrvani, nišani,... Glavni motiv dekoracije je stalaktitni ukras, kombinacija prizmatičnih i piramidalnih tijela koja formiraju geometrijski reljefni ornament-arabesku u prostoru. Vrlo često kameni ukras je bojen. Skoro na svakom značajnijem objektu postoji i kaligrafski natpis-tarih, urađen na ploči od mekanog kamena, koji osim poruke ima i značajnu dekorativnu vrijednost.

**Drvo** se, osim za konstrukciju i građevnu stolariju, koristilo za izradu gotovo svih elemenata enterijera, za mušebke, za kapke, musandere, obloge zidova, šiše, sanduke,- u stambenim objektima; a isto tako i za veći broj elemenata enterijera u javnim objektima.

Uz upotrebu brojnih vrsta drveta (bukovine, orahovine, lipe, javora, jelovine,...), raznih motiva (čisto geometrijskih, floralnih, kaligrafskih), raznih tehnika, tendencije za dekorativnim utiskom drvorezbe provodila se do kraja. Drvorezba je u našim krajevima i prije dolaska Osmanlija imala izuzetno bogatu tradiciju, a njihovim dolaskom do naših krajeva prodiru nove tehnike obrade iz svih dijelova Mediterana.

Primjeri drvorezbe sa kaligrafski izvedenim natpisima nisu rijetkost. Krasnih primjera ima u Begovini u Stocu, Kolakovića kući u Blagaju, Čemalovića kuli na Buni, Kapetanovića kući u Počitelju... Počiteljski primjer rađen od majstora hrišćanina-zimije Pejana kazuje da su i ti majstori poznavali arapsko pismo. Primjeri drvorezbe sa islamskim elementima u opremi pravoslavnih ikona, govore o prožimanju autohtonog sa islamskim, te da isti majstori opremaju i islamske i hrišćanske objekte.

**Metal** se koristio za opremu objekata, dekorativne okove kapija, demire vrata, zatege, a u kućanstvu za posuđe, nakit i razne ukrasne predmete zatim za hladno i vatreno oružje.

**Tkanine** su bile najzastupljenije od umjetnički obrađenih zanatskih proizvoda, koji su pored funkcije ukrašavali prostore kuće. Čilimi pokrivaju cijele podove soba, na njima se sjedi, razgovara, provodi vrijeme. Na ćilimu se objeđuje. U našim krajevima u pred-Osmanskom periodu bilo je poznato tkanje ćilima. Za Osmanske vladavine ovaj zanat se znatno razvio. Unose se novi motivi doneseni sa istoka, iz biljnog svijeta preuzeti iz Persije i drugih krajeva. Svaka radionica odlikovala se nečim specifičnim, što je privlačilo ljude da različite prostore odnosno elemente prostora ukrase različitim ćilimima. Čilimi iz različitih radionica ukrašavali su i ukrašavaju i danas prostorije mostarskih kuća. Centri ćilimarstva bili su u Sarajevu, Stocu, Gacku, Foči, Livnu, Pirotu, Pljevljima i Višegradu.

Narodni vez predstavlja najdekorativniji materijal koji odlikuje određene etničke grupe. U muslimanskim kućama usljed zatvorenosti žena unutar kuće, zadržala se ustaljena forma ili stil veza. Vez dominira na raznim ukrasnim peškirima, jastucima, učkurima, svatovskim darovima, ženskim košuljama i maramama.

Motivi su odraz neposrednog, stvarnog života i odnosa čovjeka prema prirodi koja ga okružuje. Biljni motivi, najčešće izmješane vrste cvijeća sa krupnim cvijetom u sredini, stablo života motivi sa životinjskim likovima. Gradska vezena ornamentika udaljila se od tipično narodnih elemenata - prevaziđena je naiva simetrija seoskih vezova i prosto prilagođavanje tehnike veza prema materijalu. Gradski vez je lirski izraz duhovne nadgradnje jedne urbanizovane sredine.

Posebno je interesantan vez na lehvama i peškirima sa orijentalnim inskripcijama iz Kur-ana ili stihovima. Inače, izrada lehvi posebno se razvila da bi bila ukras zidova muslimanskih kuća umjesto ljudskih likova.

Pored domaćih tkanina u svakodnevnoj upotrebi je veliki broj proizvoda iz istočnih dijelova carstva.

Koža se koristila za uvezivanje knjiga, za razne kutije i poklopce, torbe, novčanike, sedla, za izradu obuće, papuča i rukavica, znači bila je vrlo prisutna u svakoj kući.

Predmeti od stakla, kristala, od keramike nisu se pravili u našim krajevima - uvozili su se, a ako ih je bilo u kućama nabavljani su preko Istanbula, oni orijentalnog porijekla, a preko Dubrovnika oni zapadnog porijekla.



*Enterijer sobe i Čoška u Lakišića kući u Mostaru*

**Namještaj i oprema mostarskih kuća.** U posljednjih stotinjak godina najljepši primjeri namještaja i opreme mostarske kuće su propali, tako da se u prikupljanju i obradi građe događaju izvjesne poteškoće.

Namještaj i unutrašnja oprema kuće su se razvijali pod uticajem istih onih činilaca, koji su uslovlili dispoziciju, prostornu i oblikovnu koncepciju kuće, uslovljeni su načinom stanovanja i korištenjem prostora.

Tako na primjer - spavanje na dušecima prostrtim po podu, sjedenje na sećijama je uticalo da prozorski parapeti budu niski - da cjelokupan horizont bude niži. Takođe su prostori niži, oko 210-230 cm., a niža su i vrata. Zapaženo je da su svijetle visine kod prostorija sprata nešto veće. Usljed niže visine stropa prostorije izgledaju veće i prostranije.

Osim na sećijama sjedilo se i na podu, prilikom objeda uz drveni okrugli sto (sinija ili sofa) sa podnožjem visokim oko 20 cm. Sinija se postavljala samo pri jelu, a inače visi na zidu hajata ili u mutvaku.

Ženske haljine pohranjivale su se u drvene sanduke - sehare. Sanduci su stajali u sobi ili u posebnoj prostoriji sandukhani. Muška odijela držala su se preko srg-a (serga) u sobi ili u prostoru tavana, i prekrivala su se čaršafom da bi se zaštitila od prašine. Inače, raspolagalo se sa manjim brojem odijela - za svaki dan, za praznik, za ljetne dane...

Elemente enterijera u bogatim kućama ukrašavala je rezbarija, sa različitim varijacijama. Motivi su najčešće domaćeg porijekla, javljaju se u biljnim pa i u likovnim oblicima. Motivi istočnog porijekla su dosta rijetki.

Treba napomenuti da se danas ne može naći primjera za ovakav način korišćenja elemenata namještaja. Hamamdžik se u skoro svim slučajevima ne koristi, takođe se ne sjedi na podu. Ručava se za savremenim tpezarijskim stolom. Ne spava se na dušecima, koji se stavljaju na pod, sećija se koristi, a često je uz nju i kauč.

Poseban vid zapreke - kapije jeste čekme dolaf, okretni ormarić za dodavanje stvari iz muškog u ženski dio. U istražnim objektima postoji samo jedan primjer za ovo - u Kolakovića kući u Blagaju.

**Kako je izgledao tipičan stambeni objekat, u periodu osmanske vlasti, prema rezultatima provedenih istraživanja stambenih objekata u Mostaru.**

Vlasnik, odnosno korisnik bio je privatnik. Objekat je podignut prije 1750. godine, s tim da je zbog načina građenja doživljavao više adaptacija do sredine 19. stoljeća, tako preživjevši do danas u istoj stambenoj namjeni, s tim da se koristio cjelokupan prostor objekta.



*Lakišića kuća: izgled objekta, i sprat hajata*

Glavni objekat, prizemlje sa spratom je dio stambenog kompleksa gdje su osim njega avlija i bašća te nekoliko pomoćnih objekata. Kompleks je u osnovnim elementima izvorno očuvan. Za gradnju se koristio lomljeni kamen koji se žbuka. Čatma se koristila za pregradne zidove u prizemlju i na spratu i za dio vanjskih zidova objekta na glavnoj fasadi sprata, sa brojnim prozorima, orjentiranoj prema jugu ili istoku, rjeđe prema zapadu, a nikad prema sjeveru.

Krovna konstrukcija je od drveta, a pokrov kamena ploča koja se vadila iz majdana u neposrednoj blizini grada. Međuspratna konstrukcija je od drvenih greda sa šašavcem, odnosno obostrana pokovana daskama, a tavanica iznad sprata je jednostrano pokovana daskom.

Prizemlje i sprat povezuju basamac - drveno stepenište, sa kamenim polazište.

Osnovna prostorna jedinica kuće jeste višefunkcionalna soba, opremljena sa samo nekoliko dijelova opreme: musanderom, sećijom i ognjištem, u nekim prostorijama je peć lončarica neposredno uz hamandžik musandere.

Uz zidove, pri stropu, postavljen je raf na kome se slaže metalno suđe. Pod sobe prestrt je ćilimom.

Kuća ima klozet u najudaljenijem uglu avlije i česmu u njegovoj neposrednoj blizini.

U novije vrijeme u objekat se ugrađuju elektroinstalacije, a zatim i savremena sanitarna oprema. Odžaci ili peći lončarice su zadržani ali se ne koriste za grijanje. Na objektima su uglavnom vršeni zahvati na krovu, zamjena kamene ploče crijepom.

## GRADITELJI-NOSIOCI STVARALAČKOG PROŽIMANJA U ARHITEKTURI

Arhitektura je u svom izvoru nastajala bez arhitekata, gradilo se zajednički uz jednostavna znanja i složene rituale (posvećivanje krova, prinošenje žrtve, kačenje darova na rogove krova, zakopavanje kulturnih predmeta,...) uz gradnju po sistemu "mobe", rad cijelog naselja zajedničkim snagama. U toj gradnji poštivale su se sve tekovine duhovitosti arhitekture od prirodne i organske funkcije do energetski zdravih i racionalnih rješenja, do usavršenih zanatskih detalja. Ove osobine zadržane su u gotovo cijelom periodu trajanja Osmanske imperije, a naročito kod stambene gradnje.

Za finansiranje i izvođenje svih vrsta gradnji počev od cesta, mostova, vodovoda i gradnji na vodi, pa do monumentalnih saktalnih objekata unutar državne organizacije Osmanske Turske postojale su posebne službe za ovu djelatnost, od sultanovog dvora do uprave okruga-sandžaka.

Na dvoru je od dvanaest generala dvorjanina, jedan bio bostandži-baša upravnik vrtlara i zidara. Njemu je bio podređen i glavni arhitekt carstva. U doba kulminacije Osmanske vlasti i kulminacije umjetnosti sredinom 16.stoljeća ovu dužnost vršio je Kodža Mimar Sinan (1538-1588). U Osmanskoj armiji postojao je i rod inženjerije, u koji su bili uključeni i neimari za gradnju svih fortifikacionih objekata, mostova i raznih vojnih zgrada.

Neimarska služba također je bila organizovana u državnoj upravi sandžaka. Neimari su za svoju službu dobijali i plemićke tipule, odnosno posjede. Sve ovo govori da je arhitektura imala visok položaj i značaj u društveno-ekonomskom i državnom sistemu Osmanske carevine.

Važno je istaknuti i veliki značaj investitora. U vrijeme najvećeg procvata umjetnosti u Osmanskoj Turskoj najznačajnije položaje uz sultana zauzimaju ljudi iz naših krajeva, što je imalo izuzetno ogroman značaj za graditeljstvo u našim krajevima. Dovoljno je spomenuti samo trojicu: Ahmet-paša Hercegović, sin Hercega Stjepana i zet sultana Bajazida II, bio je veliki vezir ukupno sedam godina, u periodu između 1497. i 1516.godine, Rustem-paša Hrvat, zet Sulejmana Veličanstvenog, bio je veliki vezir 17 godina u periodu između 1544. i 1561.godine, a Mehmed-paša Sokolović, također sultanov zet, bio je veliki vezir 14 godina, od 1565. do 1579.godine.

U razvoju arhitekture značajnu ulogu imali su zanati koji su vezani za rad u kamenu, drvetu, metalu i tekstilu. Za Osmanske uprave zanati doživljavaju procvat. Gotovo sve zanatlije radile su u čaršiji. Čaršija je ne samo dio materijalne osnove privrede turskog doba, već i arhitekture i dekorativne umjetnosti.

Ne znamo tačno kolika je uloga bila arhitekata u gradnji stambenih objekata u Osmanskoj Turskoj u periodu 16.-19.stoljeća. Ali je sigurno da to nije uloga koju ima arhitekta danas. Inače vrlo su rijetki dokumenti koji govore o ulozi arhitekta.

U prošlosti arhitekt je vjerovatno određivao osnovnu strukturu i organizovao prostorne forme u ranoj fazi izgradnje objekta i nakon čega je prepuštao dalji posao vještim, za to kvalifikovanim zanatlijama. On bi eventualno vršio nadzor zanatlija i radnika na gradilištu, i možda bi određivao glavne dekorativne elemente pri gradnji važnih objekata.

To je bilo vrijeme kad je strukturna i dekorativna umjetnost bila tako dobro povezana jedna sa drugom da su imali zajedničke estetske norme, pa je lični uticaj pojedinca bio suvišan. Arhitekti, zanatlije ili zidari dijelili su opšte umjetničke stavove svoje epohe, sve do vremena dok tradicionalna arhitektura nije počela iščezavati.

Arhitekt (mimar, muhendis-inženjer) ili pravilnije graditelj, ili ponekad jednostavno dundžer, tj. Kroz praktične poslove formiran narodni graditelj, prvo bi postavio osnovni oblik kuće, čineći jednostavnu vrstu plana zasnovanu na važećim pravilima i formulama. Zanatlije su izbjegavale da odstupaju od važećih normi, i iz razloga jer je veći broj arhitektonskih elemenata bio standardizovan, kao na primjer prozori, vrata, plafoni, i to se zadržalo nekoliko stoljeća. Visok nivo standardizacije zahtijevao je visok stupanj saradnje među esnafima koji su učestvovali u izgradnji objekata.

Može se slobodno reći da je tradicionalna kuća bila plod rada narodnog graditelja, dundžera.

Tehnika građenja i stil su se mijenjali vrlo sporo. Njih možemo klasificirati prema planovima dispozicijama i prema strukturi.

Teško je pronaći stambeni objekat ili dio objekta koji možemo vezati uz ime nekog arhitekta. Situacija je neznatno drugačija za carsku i državnu arhitekturu. Uz takve objekte obično je vezani ime graditelja, ali se uglavnom navodi ime glavnog arhitekta carstva u momentu gradnje.

Osmanski arhitekti i drugi umjetnici prenijeli su u naše krajeve graditeljske uticaje islamskog istoka. Graditelji iz Istanbula i Male Azije dolazili su u naše krajeve u 16.stoljeću- kad se ovdje gradilo najviše i kada su nastali najljepši i najvrijedniji spomenici iz perioda Osmanske vlasti.

Među graditeljima svakako je najpoznatiji arhitekta Kodža Mimar Sinan, najveći turski graditelj svih vremena koji je gradio čuveni most u Višegradu, imaret i saraj u Sarajevu, i džamiju Zaim Hadži Mehmed bega (Karadžozbega) u Mostaru. Adžem Esir Ali, prethodnik Mimara Sinana, koji je sagradio Gazi Husrev-begovu džamiju, medresu i biblioteku u Sarajevu, Hajredin - graditelj mostarskog mosta, džamije Husein-paše Boljarevića i tvrđave u Makarskoj, Ramadan-aga graditelj Aladža džamije u Foči i mnogi drugi.

Brojni su zapisi koji govore o graditeljskim vezama Bosne i Hercegovine i Dalmacije. Tako iz pred-turskog perioda: dubrovački graditelj Antun sa sinom Vickom zidao je za vojvodu Sandalja zdenac na tvrđavi Sokol 1417.godine 1452.godine dubrovačka vlada šalje vojvodi Ivanišu Vlatkoviću četiri zidara sa pomoćnicima da zidaju utvrđenja i most na Neretvi, te iste godine upućuje i graditelja Jurja Dalmatinca Vladislavu, sinu Hercega Stjepana, da pregleda, vjerovatno utvrđenje Goricu. Vjerovatno je dubrovačka vlada 1469.godine uputila svog državnog graditelja Paskoja Miličevića da nadzire izgradnju mosta kod Počitelja na Neretvi, gdje je Ugarski kralj Matija Korvin želio stvoriti jaku odbranu prema Turcima Osmanlijama. Kamenari iz Popova polja spominju se na učenju u Dubrovniku već u 14.stoljeću.



*Kamene dekoracije pod uticajem majstora iz Dubrovnika i Dalmacije*

Za vrijeme vladavine Osmanlija u Bosni i Hercegovini, veze se ne prekidaju već se pojačavaju. 1509.godine Dubrovčani šalju Firuz-begu u Sarajevo dva zidara i četiri druga majstora za gradnju hamama, a 1530. godine šalju Gazi Husrev-begu pet kamenara, sudjeluju na gradnji Ferhadije džamije u Banja Luci, pri gradnji Tašli-hana i Begova bezistana u Sarajevu,... Ljeta 1568. dvanaest vrsnih dubrovačkih zidara radi na Arslanagića mostu, radnici iz Imotskog radili su na mostarskom mostu.

Uticaji Mediterana vidljivi su na mnogim objektima u romano-gotičkim elementima. Ovi elementi su prisutni na Vučjakovića džamiji u Mostaru, Koski Mehmed-pašinom hanu u Mostaru (koji je srušen 50-tih godina ovog stoljeća), Kolakovića kući u Blagaju i mnogim drugim objektima.

Brojni su primjeri kršćanskih objekata u Bosni i Hercegovini koji imaju islamske arhitektonske i dekorativne elemente, i primjeri islamskog graditeljstva na teritoriji Dalmacije (tvrđava u Makarskoj, han Jusufa Maškovića, kod Zadra, koji je prepravljen od kasnogotičkog hana,...)

**Domaći majstori** i pored prisustva turskih i dubrovačkih majstora na ovom tlu nose glavni teret, ne samo kao saradnici, već kao idejni i materijalni tvorci najvećeg dijela građevinskog fonda, u prvom redu stambene arhitekture. Posebno je značajno područje Popova polja kao neiscrpan izvor kamenara i zidara. Ti majstori, kao i drugi domaći majstori i poneki dubrovački majstor, realizovali su najveći dio graditeljskog fonda u periodu turske dominacije, izuzev nekoliko najmonumentalnijih gradnji, gotovo svu kamenu arhitekturu Hercegovine.

Domaći islamski živalj i njegovi graditelji preuzimajući orijentalne oblike uvijek su uspjevali da ih prilagode lokalnim tradicijama i mogućnostima svog ambijenta, tako stvorivši vlastiti izraz u arhitekturi.

Domaći graditelji nisu gradili veća i komplikovanija rješenja, jer u 16.stoljeću nisu ovladali konstrukcijama, a kasnije nije bilo ekonomske podloge za veće građevinske zahvate.

Kako je postupao majstor-dunder neposredno prije početka radova lijepo je opisao arhitekta Pospišil. U najstarijem sačuvanom sidžilu mostarskog kadije iz godine 1633/34 spominju se i dunderi, dogramedžije, zidari i klesari, a 1762 godine spominje se i dunderski esnaf u koji su bili učlanjeni dunderi, dogramedžije - drvodjelci, bačvari, sandukčije, kolari, taščije - klesari, duvardžije - zidari i sujoldžije - koji su održavali vodovod, čerestedžije - trgovci građevinskim materijalom.

Mostarski majstori radili su i van Mostara. Poznato je da su radili u Bosanskom Novom, Tuzli, Zvorniku, Kreševu, Ljubuškom, pa čak i u Budimu (godine 1685). U Mostaru su radili i majstori iz Popova polja - od 16.stoljeća pa nadalje.

Kamen je bio glavni građevinski materijal pa su klesari imali uvijek mnogo posla.

Drvodjelci su bili vrlo brojni, tako da ih je 1875.godine bilo u mostarske četiri radionice 20 majstora i 40 radnika.

Sujoldžije - majstori koji su opravljali vodovod radili su u Mostaru od 17.stoljeća do izgradnje novog vodovoda. Tako su između 1701. i 1704. godine izveli sve značajne radove na proširenju i opravci vodovoda.

Dunderi ili neđari su i zidari, i klesari, i drvodjelci, pa se po njima i zove čitav esnaf.

**Kretanje manjih grupa seoskih dundera**, koji su se kao pečalbari kretali iz nekih krajeva Hercegovine, Dalmacije i zapadne Bosne, imalo je uticaja na formiranje kuće. Dedijer navodi primjere putujućih majstora iz Mokrina u Boki, Kruševica u Zubcima, Ravnoga u Popovom polju. Oni su veći dio godine putovali po drugim krajevima, a o Božiću se vraćali kućama. Majstori iz Popovog polja spominju se pri gradnji Gazi-Husrev begove džamije u Sarajevu, Aladže džamije u Foči, Starog mosta u Mostaru.

**Migracije stanovništva** i događaji koji su ih prouzrokovali, i kretanje majstora unose nove elemente, a mirovanje usavršava određeni tip ili element i kristališe ga, dok dalje mirovanje dovodi do pomanjkanja stvaralačkog i do dekadence.

Hercegovina je u velikoj mjeri poslužila kao oblast preko koje se struja seobe granala. Jedna struja je dolazila sa istoka i jugoistoka iz Crne Gore prema Neretvi, Bišću polju, Buni i Mostaru - čija je okolina bila privlačna za migraciju. Druga struja kretala se iz srednje Dalmacije prema Neretvi i prema Mostaru. Neretva je bila granica između istočnih, patrijahalnih i planinskih uticaja i zapadnih upliva iz Dalmacije, granica između pravoslavlja i katoličanstva, granica između ijekavskog i ikavskog govora. Ovdje, u dolini Neretve, dolazilo je do miješanja ovih uticaja.

Uzroci migracija bili su vrlo različiti i brojni: veliki prirodni porast stanovništva, nemogućnost ekonomskog opstanka u matičnom prostoru, važniji historijski događaji i ratovi, epidemije i drugo.

Osmanski uticaji došli su vojnim osvajanjima, noseći tursko-islamsku komponentu, snažnu i uvijek prepoznatljivu. U kasnijim vremenima muslimansko stanovništvo bilo manje podložno kretanju, tako svojim shvatanjima i navikama lakše čuva stečena iskustva, da ih polako razvija i usavršava, ali često i da konzervira neke postignute tokove.

Izuzetno veliki broj zajedničkih elemenata pored svih specifičnosti, govori o pripadnosti istoj kulturnoj sferi stambene kuće šireg regiona Balkana. Osim živih impulsa između susjednih krajeva, na formiranje kuće djeluje i zatečeni fond kućnih elemenata i koncepcija, onaj koji se formirao dolaskom Slavena u naše krajeve i tu se dalje razvijao u prožimanju sa zatečenim. Slaveni donose svoju koncepciju kuće naročito brvnare, svoj način stanovanja i organizaciju života, vlastiti način upotrebe materijala i vlastite konstrukcije i sve ovo u novom kraju prilagođavaju zatečenim ilirskim i rimskim koncepcijama koje su se već ranije kroz dugi niz godina prilagodile lokalnim uslovima.

## PROŽIMANJA PREDOSMANSKOG, ISLAMSKO-ORIJENTALNOG I MEDITERANSKOG

*Šta u toj arhitekturi potiče iz predosmanskog perioda, šta je donešen kao islamsko-orijentalno, koliko su snažni i kakvi su uticaji Mediteranai šire Evrope, odnosno šta je to što ovu arhitekturu čini posebnom širim okvirima islamskog stambenog graditeljstva u Jugoslaviji?*

### Uticaj Islama

Islam se pojavljuje i razvija na vrlo osjetljivom historijskom području, sa koga se širi na tri kontinenta. Od svojih početaka do današnjih dana, Islam je bio jedan od najznačajnijih činilaca koji su uticali na razvoj brojnih nacija Azije, Afrike i Evrope, uključujući i Jugoslaviju, naročito Bosnu i Hercegovinu, Makedoniju i Kosovo. Kod većine ljudi islamskog porijekla koja žive u Jugoslaviji, njihova veza sa Islamom manje se ogleda u religioznim manifestacijama, a više u kompleksnoj duhovnoj fizionomiji. Zbog brojnosti Muslimana u Jugoslaviji, uticaj islamske kulture na nemuslimansku okolinu je evidentan.

Dolaskom Osmanlija u naše krajeve veći broj stanovništva se islamizuje. Prihvata se nova religija Islam - pretežno umjesto pateranstva koje je pratilo samostalnost srednjovjekovne bosanske države, zadržavajući vlastitost između katolika i pravoslavnih.

Islam je nametnuo i određena pravila likovnog izražavanja (zabrana prikazivanja ljudskih likova,...) i uticao na snažan razvoj dekorativne umjetnosti (kaligrafija, ornamentika,...), koja je našla primjenu u skoro svakom djelu ljudskih ruku, u svim prostorima u kojima čovjek boravi, na svim predmetima koje čovjek koristi.

**Kur-an** je bio i sada je izuzetan povezujući faktor u islamskoj kulturi. Mada je Kur-an najmlađi među epohalnim knjigama, on je najčitanija knjiga koja je ikada bila napisana, jer pored njegove upotrebe u bogoslovlju, to je udžbenik iz koga praktično svaki musliman uči čitati.

Vjerski uticaj koji Kur-an vrši kao osnov islama i kao najveći autoritet u duhovnim i etičkim stvarima samo je jedan aspekt. Pošto muslimani smatraju teologiju, pravnu nauku i nauku uopšte različitim aspektima jedne te iste stvari, Kur-an postaje naučni priručnik, udžbenik za sticanje obrazovanja. Razumijevanje pisanog arapskog jezika u svim arapskim zemljama Afrike i Azije i drugim, nearapskim islamskim krajevima ne nailazi ni na kakve poteškoće.

Turci Osmanlije prihvaćanjem Islama prihvataju i osnovne elemente "arapske civilizacije" i postaju nosioci kontinuiteta kulturnih strujanja u prostorima Azije i Evrope.

**Leksički uticaji Islama.** Dugogodišnja osmanska vlast i uticaji osmanske kulture naročito u Bosni i Hercegovini i Makedoniji ostavili su dubokog traga u leksičkom dijelu našeg jezika. Kao što je naš jezik preko odvođenog življa i ljudi školovanih u Turskoj postepeno osvojio Istanbul, tako isto su i turcizmi, po povratku ovih u rodni kraj neosjetno poželi prožimati i našu sredinu.

Uz prodore vjere i odraze turcizama u govornom i pisanom jeziku kod nas se mogao osjetiti i izvanredno snažan uticaj orijentalno muzičkog izraza. U pjevanim pjesmama bio je veliki broj orijentalnih elemenata, koji su kasnije inspirisali i neke od naših velikih kompozitora.

Dobar primjer predstavlja i korišćenje imena za određene arhitektonske i prostorne pojmove, tako da su na Balkanu udomaćeni izrazi: čaršija, mahala, odaja, kiosk, konak, sofa..., riječi turskog porijekla, slavenske riječi soba, peč..., se koriste u neposrednoj blizini Istanbula.

Gledano etimološki za donji sprat kuće u Mostaru i Hercegovini karakteristični su nazivi: kuća, izba, ćiler, - imena slavenskog porijekla, a za sprat ćošak (kosak), odaje (odasi), jazluk (jaz-ljeto, luk-oznaka mjesta) - pretežno turcizmi.

Balkansko poluostrvo nakon dolaska Turaka Osmanlija korjenito mijenja ekonomski, društveni i kulturni izgled. Lokalno stanovništvo nastavlja živjeti u svojim naseljima, a nemuslimani, raja, vremenom postaju sve opterećeniji dadžbinama. Sa uspostavljanjem osmanske uprave naselja urbanog tipa, osmanski standardi stanovanja, kulturni elementi (život u kući, odjevanje, ishrana,...) šire se Balkanom i u upotrebi su više stoljeća.

Turci Osmanlije su ranije usvojili istočni koncept kuće i primjenili ga na Balkanu, a isto tako prihvatili su izvjesna ostvarenja od slavenskih naroda i prilagodili ih svojim potrebama. No, koloniziranih Turaka Osmanlija je bilo vrlo malo, dok je domaće islamizirano stanovništvo nastavilo da živi u zatečenim tipovima kuća, usvajajući postepeno elemente islamske kulture i unoseći ih u način života, a pri tom i u način građenja novih kuća.



Kako način života ima potpuni odraz u stvaranju životnog prostora-tako se zahtjevi Islama osjećaju u urbanističkoj organizaciji grada, u izgrađenim javnim i komunalnim objektima,pa razumljivo i u stambenoj izgradnji, te u dekorativnoj obradi prostora i elemenata.

**Organizacija naselja** provodi se jasnom logikom i pročišćenom koncepcijom, sa diferenciranim namjenama površina u zonu rada-čaršiju i zone stanovanja-mahale, grupe stambenih kompleksa. Spontano nastajanje, postizanje punog jedinstva kuće sa prirodom koja je okružuje predstavlja izuzetan doprinos Islama u urbanizmu.

Način rada u čaršiji odraz je načina privređivanja, a način organizovanja prostora vezan je za osnovnu ideju odvajanja prostora -zone rada od prostora-zone stanovanja. U radnim zonama osnovnu koncepciju nameću javni objekti, najčešće vjerskog karaktera - džamije i škole, zatim hamami-posvećeni kultu vode, a ritam izgradnji davala su ulaganja brojnih institucija vakufa.

### **Islamski elementi u pravoslavnim umjetničkim ostvarenjima.**

Nastojeći imati sigurnu pozadinu za daljna osvajanja prema sjeverozapadu Osmanska imperija je postepeno prilagođavala svoju politiku na ovim područjima. Godine 1557. obnovljena je Pečka patrijaršija, veoma značajna institucija za pravoslavno stanovništvo, a tolerancija prema franjevačkom redu vodila je poboljšanju uslova katoličkog stanovništva (Ahitnamom od 28.05.1463.godine, izdatom u Milodražu, sultan Mehmed II uredio je odnose sa katoličkom crkvom, garantujući nesmentan rad franjevačkog reda na teritoriji carstva). Islamski elementi u pravoslavnim ostvarenjima prisutni su mnogo prije pada ovih krajeva pod Osmansku upravu, kao na primjer, kod najznačajnijih srednjovjekovnih srpskih crkava, u Studenici,, Đurđevim stubovima,, Gračanici, Bogorodici Perivlepti i Ziči, su primjenjene razne varijacije ornamenata, koje su se razvile od arapskog-kufskog pisma.

Prisustvo se pojačava dolaskom Osmanlija u naše krajeve, i naročito je osjetno u cijelog 16. i početkom 17.stoljeća. Nekoliko primjera pravoslavnih objekata na kojima se pojavljuju islamski elementi su:

- Stara pravoslavna crkva u Sarajevu, iz prve polovine 16.stoljeća /stari kameni svijećnjaci, stara kamena krstionica, kameno korito stare česme, dio zapadne fasade,../,

- crkva manastira Moštanica, izgrađena oko 1540.godine, sa vrlo izraženim islamskim elementima /plastične dekoracije, kapiteli stubova, portal sa saracenskim lukovima,../,

- crkva Paprača, oko 1540.godine /lukovi otvora, friz od prelomljenih lukova,../,

- crkva Lomnica, podignuta prije 1578. godine, zatim crkva Ozren, podignuta prije 1587.godine.

U pravoslavnim crkvama u Mostaru i Sarajevu, galerije na spratu, koje su koristile žene pri bogoslužju, su zatvorene mušepcima, pod uticajem islamskog shvatanja.



*Enterijer Stare pravoslavne crkve u Mostaru*

Prvi prodori islamskih elemenata u umjetničkim zanatima su u drvorezbi kod obrade ikonostasa. Islamski saracenski luk, poluloptaste bradavice, plitke i male rozete, prisutne su kod stotine pravoslavnih ikona. Sasvim sličan proces odigrao se i sa ostalim crkvenim namještajem.

Ornamentika pravoslavnih iluminiranih rukopisa iz 14. i 15.stoljeća u svom ukrasu nosi veći broj islamskih motiva. Ornamentika ovih rukopisa istovremeno se počela pojavljivati i na predmetima od metala, drveta, tekstila i radovima u koži, a naročito u narodnom vezu.

Krajnji domet u opremi ćirilske knjige, sa islamskim likovnim elemntima, predstavlja Karansko evanđelje iz 1608.godine.

Osnovna i bitna činjenica u svemu tome je ona koja kazuje da su neuobičajene islamske elemente u arhitekturi pravoslavnih crkvenih građevina 16. i 17.stoljeća unijeli isti oni majstori koji su

bili naviknuti na te specifične forme zahvaljujući istovremenom angažovanju i pri gradnji islamskih bogomolja na našem terenu.

### **Utjecaji predosmanskog perioda**

U istraživanju predturskog perioda postoji nekoliko grupa podataka koji se mogu koristiti: arheološki, arhivski, istorijski zapisi, grafički i reljefni prikazi, te podaci sa stećaka.

**Arheološka ispitivanja** su dala vrlo oskudne rezultate. Vrlo često kuće se ukopavaju, usjećaju u teren - pravi se terasa, tako da stijena predstavlja jedan zid kuće. Stambeni objekti su malih dimenzija, tlocrta oblika četverokuta, jednodimenzionalne i prizemne.

Kao građevinski materijal koristi se drvo, a kod rijetkih zidanih dijelova koristi se kamen sa krečnim malterom, odnosno suhozid.

**Likovni izvori** su vrlo siromašni. Postoje samo prikazi gradova Ključa, Kamengrada, Sokola na Plivi i Višegrada na kojima su dati i izgledi gradskih kuća u putopisu Benedikta Kuripešića iz 1530., rad njemačkog slikara Yrga Brena mlađeg.

Znači, nema likovnih izvora vezanih za prostor Hercegovine i Mostara.

**Arhitektonski motivi na stećcima** daju određene podatke o arhitekturi objekata predosmanskog perioda. Osnovni arhitektonski motivi stećaka su arkade šindra, brvna, mrežasti zakloni i utvrđeni dvorci.

Regionalni raspored motiva odgovara arhitektonskim elementima koji su korišteni u narednom periodu u datim regionima: u planinskim predjelima na stećcima su brvno i šindra, u Hercegovini u kontaktnim zonama sa dalmatinskim zaleđem preovladavaju arkade sa romaničkim i gotičkim lukovima - inače najbrojniji od svih motiva na stećcima.

Pisani dokumenti ne pružaju nikakvih bližih podataka o izgledu ove kuće. Međutim ovi izvori daju brojne podatke o vremenu u kome je ova kuća nastala i o činjenicama koje utiču na njeno stvaranje.

**Elementi zapadnog i istočnog kulturnog kruga** u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini su jasni i dovoljno poznati.

Zemlja je bila u znaku preplitanja suprotnosti između Istoka i Zapada u ekonomskim, političkim, ideološkim u kulturološkim aspektima. Suprotstavljani su i prepleteni grčko pismo i latinica, ćirilica i glagoljica, umjetnost bizantijskog kulturnog kruga i preromanika, romanika i gotika, pravoslavlje i katolicizam. U aktivnom kreativnom odnosu afirmišu se relativno samostalna bosanska država, bosanska crkva u religiji, bosanska ćirilica i bosanska glagoljica u pismenosti, bosanska minijatura i iluminacija u opremi knjige, i posebno vrijedna umjetnost stećaka koja objedinjuje najveći broj stvaralačkih specifičnosti.

Najviše spomenika srednjovjekovne bosanske pismenosti pisano je ćirilicom, koja je zbog posebnosti dobila naziv bosanska ćirilica ili bosančica.

Ćirilsko pismo je u osmanskome periodu već imalo duboke korijenje. Kontinuitet ćirilice u ovom vremenu biće produžen upravo u kancelarijama novih upravljača. Bosančicu je koristilo domaće islamizirano stanovništvo, a i kancelarije uprave za diplomatsku prepisku sa susjedima, posebno sa Dubrovnikom. Dok se ćirilica kod pravoslavnog i katoličkog življa razvijala i njegovala svestranije uz osvježavajuće korekcije i impulse, kod islamskog življa uglavnom je bila isključivo oslonjena na brzopisni prauzorak.

**Vlastelini su investitori** najvećeg broja građevina od utvrda, dvorova do privrednih objekata. Oni su održavali vrlo prisne odnose sa gradovima jadranske obale, naročito Dubrovnikom. U Dubrovniku grade vlastite objekte, tamo školuju svoju djecu. Na ovaj način upoznaju kulturno i arhitektonsko stvaralaštvo dubrovačke sredine naročito romaniku i gotiku.

Iste ove porodice omogućile su "bezbolno" prihvatanje orijentalnih islamskih uticaja prelaskom sa kršćanstva u novu islamsku religiju.

**Domaći graditelji i lokalni materijali** su i u Srednjem vijeku, kao i kasnije za osmanske uprave povezujući faktori evropske i osmanske arhitekture. Koriste se vrste građevinskog materijala iz neposredne blizine gradilišta, usljed slabih materijalnih mogućnosti investitora, nerazvijene proizvodnje građevinskih materijala i nerazvijenosti saobraćaja.

**Dubrovčani** su držali u svojim rukama skoro kompletnu trgovinu, zakup carina, finansijeri su i organizatori najvažnijih poslovnih poduhvata, naročito nakon prodaje Dalmacije Mlečanima 1409. godine.

Oni podižu i svoje vlastite, često izdvojene objekte za stanovanje i skladištenje robe, logično koristeći arhitekturu koju najbolje poznaju.

Djelovanje Dubrovčana odvija se u kontinuitetu i u narednim stoljećima pod osmankom upravom, tako da oni ostaju onaj povezujući činilac permanentnih kulturnih i arhitektonskih uticaja na prostoru Hercegovine i šire. Činjenica da je Dubrovnik bio konstantno glavni prozor Bosne i Hercegovine prema zapadnoevropskoj kulturi, da je to bio ne samo u doba kraljeva već i u doba sandžakbegova i beglerbegova, možda je i davala snagu tom kontinuitetu da egzistira i da ne odumre.

Povezanost Hercegovine, i Bosne, sa primorskom Hrvatskom, naročito Dubrovnikom, pridonijela je u toku Srednjeg vijeka, a i kasnije, razmjeni svih vrsta likovnih djelatnosti i umjetničkih zanata. Pri tome su primorski gradovi odigrali direktnu i posredničku ulogu u povezivanju tog svog zaleđa sa zapadnoevropskim umjetničkim slogovima, osobito predromanike, romanike gotike a ponešto i renesanse.

**Kontinuitet stvaranja vidljiv je na svim gradnjama**, od utvrde javnih objekata i stambenih kuća, s tim da je stepen uzajamnih prožimanja, odnosno kontinuiteta predturskih oblika i konstrukcija za razne vrste objekata različit. Snažan kontinuitet je ostvaren u fortifikacionoj arhitekturi. Ona je u suštini romaničko-gotička sa izrazitim retardacijama i na mnogobrojnim kulama i gradovima koji put jedva možemo utvrditi šta pripada epohi srednjovjekovne bosanske države, a šta kasnijoj fazi.

Grad se razvijao prvo kao vojno odbrambena građevina i drugo u velikom broju slučajeva poslužio je kao osnova u stvaranju gradskih i varoških naselja. U okvirima postojećih gradskih bedema podižu se kuće za smještaj vlastelina, upravnih-političkih funkcionera, a uz njih zgrade za smještaj posade, poneka radionica, skladišta,....., znatno manji broj kuća trgovaca i zanatlija, rijetko crkva.

Elementi velikih kršćanskih, arhitektonskih stilova vidljivi su u izgradnji srednjovjekovnih gradova.

Romanički elementi vidljivi su u jednostavnim tlocrtima sa jedinstvenim prostorom, niskim i uskim bedemima, zdepastoj glavnoj kuli kvadratne ili pravougaone osnove. Ovi elementi dugo su se zadržali u kasnijim vremenima, naročito pri izgradnji ugaonih i bočnih kula.

Gotički elementi u arhitekturi gradova su razvijeni unutrašnjost, veći broj kula, povećana visina bedema, kula i debljina zidova, uvođenje kontrafora, a naročito zaobljavanje glavne kule. Do jačeg izražaja dolaze karakteristični detalji: oštri luk svoda, vrata i prozora, dekorativna ornamentika.

Osmanlije, uz izgradnju novih, zadržavaju gotovo sve postojeće odbrambenestrukture, po potrebi ih pojačavaju i proširuju. Sa proširenjem gradskog područja prvobitni grad ostaje zasebna cjelina, a gradski bedemi obuhvataju i posebne naseobinske kvartove.

Mostova iz predosmanskog perioda sačuvano je vrlo malo. Kod mostova iz osmanskog perioda domaća tradicija je veoma jaka, i izražena je rustikalnom formom. Zapravo izuzev desetak najvećih i najmonumentalnijih mostova, svi su petrificirane arhaične forme, tako da ih je vrlo teško datirati.

**Kršćanski arhitektonski elementi kod džamija.** Džamije su po nekoj logici trebale ostati ponajdalje od pred-islamskih uticaja. Kako je bogomolja u svim vremenima i svim kulturama bila arhitektonsko-plastična manifestacija idejne pozadine društva uvijek se pri njihovoj gradnji osjećala težnja ka standardizaciji.

Međutim i pored velikog uspjeha u tome, prisutna su i velika kolebanja. Počevši od Fethije džamije u Bihaću, bivše crkve, (izdužen tlocrt, visoki šiljasti prozori, rozeta, raznobojna stakla kao u vitražu,..), koja je svojim retardiranim i petrificiranim gotičkim duhom inspirisala gotovo sve džamije Pounja, do džamija izdužene osnove (Ćejvan-ćehajina u Mostaru, Careva u Stocu,..).

Naročito su uočljiva odstupanja u izradi munara od arhaično kratkih (Careva džamija u Trebinju), pa do oblika koji odgovaraju romaničkim ili gotičkim kampanilima (Fatime Kadun, Ćejvan-ćehajina i vjerovatno Sinan-pašina u Mostaru, u Nevesinju, Bileći, Plani, Opličićima, Dabrici, Bijeljini, a i specifične varijacije sa valjkastim tornjem u Donjoj Drežnici, Kotezima kod Ljubinja,...

Uticaj venecijanske kampanile Svetog Marka i dubrovačkog gradskog sata primjetan je pri izgradnji sahat kula -oblikom, četverouglastim nerasčlanjenim tijelom, visoko postavljenim prozorom i piramidalnim krovom, pokazuju sličnost sa romaničkim i nekim kasnijim zvoncima u Dalmaciji.

Takve sahat-kule izgrađene su u Sarajevu, Banja Luci, Donjem Vakufu, Gradačcu, Mostaru, Počitelju, Nevesinju, Livnu, Prozoru, Stocu i dvije u Travniku.

I na drugim objektima na teritoriji Hercegovine mogu se naći stilske elemente kršćanske arhitekture: - na džamiji Nesuh-age Vučjakovića u Mostaru iz 1568.godine, lisnate konzole sa voluticama i okviri prozora sa profilacijom savijenim vodoravno pri dnu doprozornika i sa povećanim dijamantnim vrškom, elementi pod uplivom dalmatinske renesanse.

- okrugli prozori na Koski Mehmed-pašinom karavan-saraju u Mostaru i okrugli prozor na mutvaku Kolakovića kuće u Blagaju, dio su zapadnoevropskog umjetničkog shvatanja, isto kao i arkade prizemlja, sa lučnim završecima, na stambenim kućama Kuća Hadžiahmetovića u Mostaćima kod Trebinja i Čelića u Stocu, i brojni primjeri nizova prozora, sa šiljatim lukom, na spratnoj fasadi stambenih objekata, koji snažno asociraju na nizove gotičkih lukova. Isti motivi na stećcima predstavljaju nit historijskog kontinuiteta pod ovim podnevljem.

Završni vijenci sa nizom konzolica i središnjim lukom, te prozori sa istaknutim ključnim kamenom sahat-kule u Trebinju, podignute u 18.stoljeću, pokazuju jasno da su islamski graditelji prihvaćali sredozemne renesansno-barokne oblike.

**Kod gradnji crkava** u Bosni i Hercegovini, u istom periodu, prisutni u uticaji iz Dalmacije. Crkva Sv.Nikole u Grahovskom polju iz 1499.godine predstavlja početni rad i tipičan primjer za čitav niz crkava podignut u narednih nekoliko stoljeća.

Ova crkva je postala svojim oblikom, posebno slijepim lukovima, kao nastavak preromaničkog i romaničkog sloga, prislonjenim uz pobočne zidove naslonjenim na zidne pilastre, koji se prosljeđuju i nastavljaju u reljefne pojaseve na svodu, opasujući ga i pridržavajući, uzor za kasnije hercegovačke crkve.

Slične su brojne crkve jednobrodne osnove sa polukružnom apsidom sred koje je prozorčić, način kamene gradnje, prozori u obliku koluta, glavna vrata sa lunetom nad nadvratnikom i zvonik u obliku preslice, kao upliv dalmatinske gotike, na pročelju.

Kod **pravoslavnih crkava** ovog vremena, koje su za svoje doba veoma karakteristične, zapažamo neku vrstu tradicionalizma, s tim da dubrovački uticaji slabe, a jačaju uticaji raške i moravske škole uz prodor islamsko-orijentalnih elemenata.

Djelatnost dalmatinskih majstora u Bosni i Hercegovini, učenje mladih Hercegovaca i Bosanaca u njihovim radionicama i tragovi sredozemnih, primorskih oznaka vidljivih u bosansko-hercegovačkoj umjetničkoj baštini, u crkvenom i svjetovnom graditeljstvu, na stećcima iluminiranim rukopisima, u zanatskim prouzvodima jednako kao i dodiri zapadnjačke umjetnosti s sa islamskim stvaralaštvom istoka, očituju kulturno-umjetničko strujanje između bosansko-hercegovačkog i dalmatinskog historijskog područja koje se spaja u istančane i neupadljive cjeline i stvara sklad usprkos različitosti narodnosti i vjera koje su kroz likovne umjetnosti ispoljavale svoje suprotnosti.

### **Odnos grada Zapadne Evrope i Osmanskog grada**

Srednjovjekovni grad Zapadne Evrope se u stanovitom smislu sastojao od više malih gradova, od kojih je svaki uživao izvjestan stepen autonomije, nastajući iz zajedničkih potreba i ciljeva, obogaćivajući i dopunjavajući cjelinu.

Grad se dijelio u četvrti, svaka je od njih imala svoju crkvu ili crkve, često vlastitu tržnicu životnih namirnica i snabdjevanje vodom. Četvrt se često poklapala sa župom. Ovakve komponente urbane strukture gotovo idealno iskazuje srednjovjekovna Venecija.

Od urbanističkih rješenja Zapadne Evrope jedino rješenje Venecije ima sličnosti sa koncepcijama urbanizma u našim krajevima, u Osmansko doba. Ovaj način podjele na stambene zajednice i naselja i danas je vrlo aktuelan i predstavlja jedan od fundamentalnih koraka ka stvaranju nove urbane kulture.

Unutar obrambenih zidina gradova Zapadne Evrope, i kod nas u Dalmaciji, gomilale su se kuće na malom prostoru. Neposredna povezanost između privredne djelatnosti i kućnog života ostala je dugo nečim sasvim normalnim. Jedno obiteljsko kućanstvo obuhvatalo je osim krvne rodbine i kućnu poslugu, kao i radnike u zanatskoj radionici - kao članove porodice u širem smislu riječi. Ta čvrsta veza između života i rada diktirala je unutrašnji raspored unutar same srednjovjekovne i kasnije stambene zgrade Zapadnog svijeta.

Kuće su u početku bile prizemne,građene u nizovima, a kasnije se grade sve više u visinu. Provjetranje prostorija kao i osunčanje bilo je sve lošije. Prostor nije bio potpuno izdiferenciran prema namjeni.

Dubrovnik, u neposrednoj blizini Mostara, predstavlja dobar primjer visoko organizovan za nivo Srednjeg vijeka Zapadnog svijeta. Gradska kuća u Dubrovniku, građena je na uskom prostoru, prema unaprijed propisanoj urbanističkoj šemi, ona ide do četiri sprata u visinu, sa poslovnim prostorom u prizemlju.

Vidi se da ovakva kuća nema skoro ništa zajedničko sa stambenom kućom Mostara - sa njenom urbanističkom postavkom, sa organizacijom unutar neposredne okoline, te sa njenom unutrašnjom organizacijom.

Za razliku od kuće unutar zidina Dubrovnika, kuće (palače, dvorci) u neposrednoj okolini Dubrovnika, imaju određene zajedničke osobine sa stambenim kompleksom Mostara, jer se nalaze u sklopu imanja sa uređenim vrtovima, u blizini vode, sa svim pomoćnim objektima. Dubrovački dvorac ima određenu sličnost i u prostornoj shemi: prizemlje i sprat imaju identičan raspored prostorija (dvorana plus četiri sobe sa strane). Najveću sličnost pokazuje Ljubušakov čošak, a i Muslibegovića kuća u Mostaru ima ovakvu prostornu shemu. Dubrovačke kuće van grada kao i mostarske kuće pružaju intimnost i udobnost življenja. Ovi zahtjevi su i danas, za savremene kuće, izuzetno važni.



*Stambeni kompleks porodice Muslibegović u Mostaru*

**Promjene na stambenim kućama, u 19.stoljeću, nastale pod uticajem Evrope** prvi su uzrok imale u slabljenju ekonomske moći, pa slabi i mogućnost izgradnje novih kuća. Postojeće jednospratnice počinju preuređivati u dvojne stambene kuće - za dvije porodice. Veće kuće dijele se na veći broj porodica. Kod podjele spratne kuće stan u prizemlju ima slabije karakteristike od onoga na spratu, a kod spratnog stana prostor tavana, kao previše otvoren za zimsko doba i nekoristan, u potrebi za prostorom zatvara se zidom od drvene konstrukcije sa nizom prozora. Drugi vid promjena, znatno manje prisutan, na stambenim kućama koje se grade sredinom 19.stoljeće, jeste uticaj arhitekture baroka i rokoka uvezen preko Istanbula. Krive linije elemenata djeluju dekorativno, ali nelogično, a nefunkcionalne niše u zidovima soba, plastika uznemirene mašte umjesto smirenog traženja estetskog ugođaja, polihromno ukrašeni elementi od drveta - su novine koje narušavaju dugo stvaranu harmoniju.

U kuću se unosi i izvjestan napredak: veće svijetla visina prostorija, kuhinja sa ognjištem koje posjeduje dimnjak u zidu - pa tako bez dimaluka do krova, sanitarni čvor skoro savremen,... Objekti u kojima su ovi uticaji najizraženiji su Musafirhana tekije u Blagaju, Muslibegovića kuća u Mostaru, Kolakovića kuća u Blagaju,...

Austrougarskom okupacijom Bosne i Hercegovine dolazi do promjena u kulturi zajedno sa promjenama u društveno-ekonomskim odnosima. Individualne kuće ustupaju mjesto kolektivnim, zbog velike dobiti u špekulaciji zemljištem. Kuće postaju višespratne. Gubi se povoljna orijentacija, osunčanje, provjetranje, plastika u komponovanju fasade. Narušava se i urbanistička struktura grada. Hodnik skoro mračan umjesto hajata i tavana, kuhinja sa štednjakom, WC u stanu, trpezarijski stol i stolice, ormari to su elementi nove kuće. U ovoj transformaciji javlja se prelazni oblik u kome prizemlje zadržava svoje osobine, a sprat se izvodi u evropskom duhu.